

Jahongir Zokirxo'jani har eslaganida "musofirlikda oltin topish oson, jon taslim qilish qiyin", deb qo'yardi. Aslida bu Zokirxo'jani gapi. Tanasi kafan ko'rmagan, lahad ko'rmagan musulmining gapi. Qulog'iga Oллоh nomi bilan azon aytilgan, "Oллоh" deb tili chiqqan, umri bo'yi toat-ibodatda bo'lgan muslim janozasiz ketdi. Inson bolasining boshiga turli kulfatlar tushishi mumkin. Bu dunyo azoblarini behad ko'p totishi mumkin. Lekin Jahongirning nazarida, kulfatlarning eng beshafqati o'sha Zokirxo'jaga nasib etdi. "Bir hovuch ona tuproqqa zor bo'lib ko'z yumishni hech bir andaga nasib etmasin." Bu ham Zokirxo'baning gapi...

Nohaqlik, tuhmatlar jabrini ko'p tortgan, ammo vijdoniga xiyonat qilmagan tabarruk inson, tog'am Mirzakalon Ismoilining pokiza ruhiga xolis niyat ila baxshida etdim.

Muqaddima

"Bismillohir Rohmanir Rohiym!".

U shunday deb miltiq qo'ndog'ini yelkasiga tirab, bargga qarab oldi.

Kuzning sovuq nafasida titrab-qaqshab turgan yaproqlar qitday shabadaga ham tob berolmay chirt uziladigan ahvolga kelgan.

Yomg'irdan oldinroq uzilib xazonga aylangan barglar esa chirishga yuz tutgan. Bugungilari ham, agar shamol uchirib ketmasa, o'z daraxtining poyida chirydi.

Kun og'ib shabada esmay qo'yan. Daydidaradagi do'nglikda - tanho savlat to'kib turuvchi chinorning eng pastki shoxidagi barg uzilgani hamon miltiq otiladi: kimdir - ikkisidan biri qulashi kerak...

Bir yoniga sal qiyshayib turgan yigit, garchi yagona bargga tikilib qolgan bo'lsa ham uni ko'rmaydi. Ukasi bilan otishishga shartlashib, qo'lga miltiq olgach, titrab turgan barg o'lim xabarchisiday tuyulib, ko'z oldi xiralashgan. Endi u faqat Xudodan najot kutadi.

"Padarkushligim rost bo'lsa, Xudo avval ko'zimni ko'r qiladi. Bargning uzilganini ko'rmay qolaman. Jahonning qahri qattiq. U ayamaydi... Barg qani? Nimaga ko'rmayapman? Xudo jonimni ukamning qo'lga topshirdimi? Peshonamga yozilgani shumi?"

- Jahon... Jahongir!

- Nima deysiz? - Jahongir bargdan bir zumgina ko'zini olib, akasiga qaradi.

- Ulushim ko'milgan yerni aytaymi?

- Kerak emas.

- Jahon!

- Bargga qarang!..

"Talvasaga tushib qoldilar. O'lim haqligini sezdimarmikan? Tepada Xudo kim haq, kim nohaqligini ko'rib turibdi. Agar otamni bila turib atayin o'ldirgan bo'lsalar, omon qolmaydilar. Xudo jazosini beradi. Ammo jazosini mening qo'llarim bilan berishiga qanday chidayman keyin! Otamning qabri sovimay turib, akamdan ham ayrilsam, kimga suyanaman? Akamning qazosini qo'limga topshirib qo'yib Xudo meni ham jazolamoqchi emasmikin? Nima uchun? Qaysi gunohlarim evaziga menga buni ravo ko'rmoqchi?"

"Sen o'ldirding-u, buning mukofotiga seni mahv etdilar. Endi qotilingning jonini qaerda olishar ekan..." Mashoyixlardan qolgan bu so'zlar nahot chinga aylansa? Otamni akam o'ldirdi. Men akamni... Mening jonim kimning qo'lida? Barg qimirlamayapti.

Barmoqlarim qotib qolay deyapi. Qancha kutamiz? Balki barg ertaga ham uzilmas? Balki qishi bilan qolib ketar? Axir hamma barglar ham uzilib tushavermaydi-ku? Akam bargga qarayaptilarmi?"

Jahongir akasiga ko'z qirini tashladi. Olamgir miltig'ining og'zini yerga qaratganicha ukasiga ma'nosiz tikilib turardi.

- Aka, bargga qarang!

Jahongirning ovozi toshlarga urilmay, yomg'ir suviga to'ygan yerga singib ketgan bo'lsa-da, Olamgirning nazarida aks-sado berganday tuyulib, seskandi. Ukasining ketma-ket ogohlantirishlari ko'ngliga og'ir botdi. Miltiqning og'zini unga to'g'riladi.

- Mening tashvishimni chekmay qo'yaver.

Olamgir bargga qaradi: titrab turibdi. "Uzilsa uzila qolmaydimi? Padariga la'nat!"

Olamgir alamini o'sha jonsiz bargdan olmoqchi bo'ldi. U dastlab ukasining gaplariga e'tiborsiz qaragan edi. Hech zamonda aka-uka Xudoning nomini o'rta qo'yib, bir-biriga miltiq o'q'talib turadimi?

Xudo shohid, Olamgir otasiga beixtiyor o'q uzdi.

Yarim kecha edi. Uyqusi o'chib hovliga qaradi. Bog' tomonda sharpa ko'rib, miltiqni olib chiqdi. Boqqa kirdi. Sharpa tut tomonga yurdi. Tut tomonga! Olamgirning ulushi o'sha yerga ko'milgan. Buni faqat o'ziy otasi biladi. Jahongirning ulushi esa boshqa yerga ko'milgan. Bu faqat otasigayu Jahongirga ma'lum. Otasi o'zining haqini ham chegirib olib qolgan. Shuni sho'ro odamlariga berib, ularning da'volaridan qutulmoqchi. Qolgan umrini osoyishtalikda o'tkazmoqchi. Qaysar chol! Xorijga o'tishga qarshilik bildiryapti...

Sharpa tut oldida ivirsib qoldi. Olamgirning xayoliga kelgan yagona fikr shu bo'ldi: o'g'ri! Ko'z oldiga xumcha to'la tilla tangayu zeb-ziynat keldi. Boshqa hech nima ko'rinmay qoldi. "O'g'ri... o'g'ri... Hech vaqosiz qolyapsan, Olamgir!" degan ovoz qulog'idan kirib, yuragini zirillatib, tovonidan chiqqanday bo'ldi. Jonholatda tepkini bosib yubordi. Otasi ekanini qaydan bilibdi? Ukasi esa "Xorijga yo'l bermaganlari uchun atayin otgansiz", deydi. Jahongirga o'xshagan qaysar odam ularning yetti pushtida bo'lmagandir. Tabiatan quv, irodasi beqaror bo'lgan Olamgir esa, o'jarlikning, jasurlikning afzalliklarini baholay olmas ham edi.

Otasi kamgap odam edi. Gapdan ko'ra ishni ma'qul ko'rardi. Bomdoddan shomga qadar daladan beri kelmasdi. Jahongir otasining qarol yollab ishlatganini bilmaydi. Zafarbek islom yo'lida qilich yalang'ochlaganda ham otasi qishloqni tashlab ketmadi. "Men dehqonman, men odamlarni boqishim kerak. Oллоh mening zimmamga shu yumushni yuklagan. Yerdan yuz o'g'irsam, Oллоh mendan yuz o'giradi. Qilich chopish, miltiq otishdan, odam bolasi qonini to'kishdan Parvardigorning o'zi asrasin", deb dangal aytdi. Atrof qishloqlarni tiz cho'ktira olgan Zafarbek Muhammadrizoga tegmadi. Aksincha, do'ppi tor kelganda yiqqan-terganini unga ishondi. Omonatga xiyonat qilmasin, deb Muhammadrizoning o'ziga ulush sifatida zeb-ziynatlar, tilla tangalar qoldirdi. Muhammadrizo bularni beshga bo'lib to'rt qismini o'g'il-qizlariga atadi, bir ulushini o'zi oldi. Kutilmagan boylikdan esi og'ib qolayozgan Olamgir xorijga o'tish haqida so'z ochganida uning javobi qisqa bo'ldi:

- Bir tovoq yovg'on bilan odamning qorni to'yadi. Xorijga borsang ham bir tovoqqa to'yasan. Ikki tovoq yeyolmaysan, bo'kib o'lasan.

Zafarbek shahid bo'lgach, Muhammadrizo uning omonatini kenjasi Jahongirga ishondi. "Hatto sariq chaqasiga ham xiyonat qilma", deb tayinladi.

Jahongir turgan yerda, odam bo'yi chuqurlikda Zafarbekning xazinasi ko'milganini Olamgir bilsami...

Boyliklarning bo'lib berilishi va boshqa-boshqa yerga o'zga guvohlarsiz berkitilishi sabablarini aka-uka endi, bir-biriga miltiq o'q'talib turgan onda anglab yetishdi: otasi oqil ekan! Agar shunday qilmaganida ular balki bargning tushishini kutib o'tirishmasdi.

Biron panada payt poylanardiyu tepki bosilardi, vassalom!

Daraxtning shapaloqdek bargi qari tilanchining uzatilgan ochiq kafti kabi titraydi.

Jahongir unga betoqat tikiladi.

Olamgir alamdand yonadi. Go'yo hammasiga shu barg aybdor.

"Ukaming oldida past ketdim-a? O'limni bo'ynimga oldimmi? Qo'rqdimmi? Ukamdanmi? Umrimde bunaqa past ketmagan edim.

Birov eshitsa, "yigit bo'lmay o'l", deydi. Hu, padarla'nati!.."

Daraxt shoxlarining uchiga besh-oltita qarg'a qo'ndi. Ular qag'illab go'yo aka-ukaning tentakona qilig'idan kulganday edi. Qarg'alar yaxshiroq o'rnashib olish uchun qanotlarini patillatishdi.

Aka-ukalar sergak tortishdi: qarg'alar qo'nganda shox silkinib barg uzilishi mumkin edi. Ammo barg ham ularni ermak qilayotganday titrab turaverdi.

Olamgirning nazarida barg titrayapti.

Jahongir nazarida esa zir qaqshayapti.

Uzilishdan darak yo'q.

Shom cho'kdi. Barg qorayib ko'rinadi. Endi uzilsa ham darhol ilg'ash qiyin...

Birdan o'q ovozi yangradi. Jahongir cho'chib akasiga qaradi. Olamgir bargga qarab yana o'q uzdi.

- Yetar, bas! - dedi u xirildoq ovozda, - yig'ishtir o'yingingni. Gapimga ishonmasang, mana, otaqol meni. Mingdan-ming roziman!

- Aka, shartni buzmag!

- Tupurdim shartingga. Sen mishiqining gapiga kirgan men ahmoq, - Olamgir shunday deb, qirqma miltig'ini qo'yniga tiqdi. - Bir-birimizga o'q uzishimiz Xudoga ham yoqmadi. Bo'lmasa bitta bargning uzilishi shunchalik og'ir ekanmi?

Akasining gapi Jahongirni o'ylantirib qo'ydi: xuddi shu fikr bundan sal ilgari uning xayolini ham yoritib o'tgan edi! Xudo har ikkisinining ko'ngliga yaxshilik urug'i sepgan bo'lsa-chi? Shukur, uni bir gunohdan qutqarib qoldi! Jahongir ham miltig'ini tushirib akasiga yaqin bordi. Olamgir uning uzr so'rashini kutgan edi. Ammo Jahongir akasining ko'ziga tikilib turdi-da, "Xudoga shukur qiling", deganicha pastga qarab endi. Olamgir ukasining izidan g'azab bilan qarab qoldi. Keyin uning orqasidan yugurib borib, yelkasidan ushlab to'xtatdi. Jahongir o'girildi. Ko'zlar to'qnashdi.

Bir-biriga o'xshash ikki ko'z, ikkovi ham qora, qisqiroq. Ammo nur o'xshamaydi. Birining ko'zi olazarak: joyida tek turmaydi.

Biriniki badanni teshib yuborguday o'tkir boqadi.

- Men akangman, ota o'rnida otangman endi. Bizni qon qaqshatgan dushmanlarimizdan o'ch olishimiz kerak!

- Mening dushmanim yo'q... Otam... ham!

Jahongir akasining qo'lini yelkasidan olib, yo'liga ketdi. Olamgir zax yerga o'tirib qoldi. Tishlarini g'ijirlatib, qo'ynidagi qirqma miltiqni oldi. Olamgir chidolmay miltig'ini qattiq qisdi. Barmoqlari zirqiraganini, tirnoqlari orasida qon sirqirab ketganini sezmad - u g'azab otashida yonardi. Tuklari tikka-tikka bo'lib ketgan, g'azabini kimga sochishni bilmasdi. Kimga sochishni bilardi, ammo qanday sochish uning uchun qorong'i edi.

U yana bir kecha kutar, o'n kecha, ming kecha kutar, lekin alamini olmasdan tinchimasdi.

Otasining sho'rolarga topshirmoqchi bo'lgan boyliklari qayoqqa ketganini bilolmay garang yurgan Olamgir uchun bu mashmasha ortiqcha edi.

U yana bir necha nafasdan so'ng o'rnidan ohista turadi. Nazarida uni ezayotgan dardlar yelkasidan bosib yerga kiritib yuborguday bo'ladi: oyoqlarini bazo'r ko'tarib bosadi. So'ng dardi yengillashadi, qadamlari ildamlashadi. Ammo azobi susaymaydi. Sandalning issig'ida ko'z ilingan xotini uning g'azab o'qlariga nishon bo'ladi. Choy ham zaharday tuyuladi - ichmaydi. Ko'ziga uyqu kelmaydi. Yarim tunda boqqa chiqadi. Tut tomonga boradi. Otasi qulagan yer, boylik yashiringan yer... Ko'ngliga vahm oralaydi. Chirt etgan tovushdan cho'chib, tizzalariga titroq yuguradi. Shu ahvolda tutning tagini kavlaydi. Bel barobar chuqurlikka ko'milgan xumcha ustidagi tugunchani ko'rib avval hayron bo'ladi. Tugunchani ochadiyu voqea ravshanlashadi. Demak, otasi fikridan qaytib, o'zining ulushini ikkiga bo'lgan, birini shu tut tagiga ko'mgan ekan-da! Nimaga buni o'g'illariga bildirib qo'ymadi? Nimaga?! Ko'ngli yomon narsani sezib edimi? Bu savollarga faqat ota javob berishi mumkin, ammo qora yerdan sas chiqqanmi hech mahal?! Bular keyinroq yuz beradi. Hozircha Olamgir zax yerda, g'azabdan yonib o'tiribdi...

Ota qanchayin oqil bo'lmasin, oltin bor joyda odamnin hushi uchishini hisobga olmagan edi. U o'zi uchun ham bir ulush oltin olib qolgach, tinchini yo'qotdi. Birovning haqqini yeb o'rganmagan bu odam Zafarbekning ehsonini hazm qila olmas edi. Zamon notinch bo'lmasanida buni bolalariga ham ravo ko'ramidi? Qarigan chog'ida u oltinni nima qiladi? Sho'roga bersa, sho'ro o'qidan joni chiqqan Zafarbekning ruhi qaqshamaydimi?

"Bolalarimga bo'lib bera qolay..." - Otaning niyati shu edi.

Hozir zax yerda o'tirgan Olamgir bundan ham bexabar, umuman, umr bo'yi xabar topolmaydi...

Chinor ostidagi voqeadan so'ng ikki kun o'tsa-da, Jahongir o'ziga kelolmay ruhi siniq ahvolda yurardi. Ko'z yumsa o'sha uzilgisi kelmay titrayotgan bargni ko'rardi. Barg qo'qqisidan uziladi. Miltiq otiladi. Akasi qulaydi. Yana aza. Yana kafanlangan murda. Yana dod-faryod... O'zi g'aribgina bo'lib, bel bog'lab turibdi. Ko'ngil so'rashadi: "Ollohning irodasi..." Otasining qotilini hech kim bilmaydi. Akasining xunini hech kim so'ramaydi. U bir umr dardini ichiga yutadi. To Ollohga omonatini topshirguncha tushiga qonga belangan akasi kiraveradi, yoniga chaqiraveradi...

Shukurki, Olloh Jahongirning g'amini yedi. Uni bunday azoblarga tashlab qo'ymadi. Ammo yo'lini yoritib bermadi: u akasining oldiga borib tavba qilishni ham, adovatda qolishni ham bilmasdi.

Uchinchi kuni oqshomda o'rik o'tinning cho'g'ida bozillagan sandalda yonboshlab o'tirardi. Hali moychiroqni yoqishmagan. Uylari nimqorong'i. Tashqarida izg'irin turgan. Jahongir xotiniga qaraydi. Xotini unga. Xadicha kelin bo'lib tushganida bahor edi, o'rik gullagan edi. Ana endi o'sha daraxtning yozda qurigan shoxlarini yoqib, cho'g'ida isinib o'tirishibdi. Xudo xohlarsa, qish chiqmay uylari yangi mehmon bilan to'ladi. Rahmatli otasi "Chaqaloqni "yangi mehmon" deyishning xosiyati yo'q. Mehmon - ketadigan odam. Chaqaloq mehmon emas, uyning xo'jasi. Birovni qutlasang "Uyning yangi xo'jasi muborak", degin", deb nasihat qilardi. Akmal so'fi esa "Dunyoga hammamiz mehmonmiz, hammamiz ketamiz, ketishni o'ylamay, noma'qul ishlarga qo'l urganimiz yomon", der edi. Akasining uch farzandi tezketar mehmon toifasidan bo'ldi. Xudo akasining qismatini unga ravo ko'rmasin, ishqilib...

Xadicha aka-uka adovatidan ham, qaynotasining qotilidan ham bexabar edi. Jahongirning to'nglashib qlganini cholning bexos

o'limi bilan bog'lardi. Hozir ham nojo'ya gap aytib qo'yib, alamiga alam qo'shmay, deb indamay o'tiribdi. Xudo eriga insof bersa, yuragidagi dardini olsa, balki bu kech bag'riga kirar...

Qamchi dastasi ayvon ustuniga urildi.

- Jahon!
- Mulla akam... otam, - dedi Xadicha.
- Nimaga "otam" deysan? - dedi Jahongir achchiqlanib.
- Aytishdi.
- Dema! - Jahongir shunday deb o'rnidan turdi. Tashqariga chiqdi.
- Shomni machitda o'qiyimiz. Otlan, - dedi Olamgir, - yangang shu yerda o'tira turadi.
Jahongir akasiga ajablanib qaradi. Ko'ngli qandaydir noxushlikni sezdi. Shunday bo'lsa ham akasining amriga quloq tutib, ma'qul ishorasini qildi-da, orqasiga o'girildi.
- Miltig'ingni olvol, - dedi Olamgir. Keyin ukasining hayrat bilan yalt etib qaraganini ko'rib, xotirjamlik bilan izoh berdi: - Zamon notinch, ehtiyot - shart.

Xadicha hamma gapni eshitib turgan edi. Erining qaytib kirishiga sandalning bir tomoniga qo'yilgan paytava bilan etikni oldi-da, qoziqdagi to'nga qo'l yubordi. Erining namoz o'qish uchun machitga chiqishi yangilik emasdi. Ammo namozga miltiq bilan chiqishi uni hayron qoldirgan edi. Jahongir xotining hayratini anglab turardi, lekin izoh berishga hojat sezmasdi. Xadicha esa so'rash huquqidan mahrum ekanini bilgani uchun og'iz ochmadi.

Tashqaridan Olamgirning ovozi keldi:

- Bo'laqol imillamay.

- Shomga xiyla vaqt bor shekilli? - dedi Xadicha eriga javdirab.

- Ishing bo'lmasin! - Jahongir xotini tutgan to'nni kiyib, qo'sh belbog' bog'ladi. Ko'rpa orasiga qo'l tiqib, qirqma miltig'ini oldi-da, qo'yniga yashirdi. Peshonasini quloqlari aralash qiyiq bilan tang'igach, tashqariga chiqdi. Akasi ayvondan nari ketibdi.

Shohlari yalang'och bo'lib qolgan shaftoli oldida yangasi turibdi. Jahongir akasiga yaqin bordi. Yangasi uy tomon yurdi.

- Otni egarla, - deb buyurdi Olamgir.

Jahongir itoat bilan otxonaga yo'naldi.

Ko'chada ot pishqirdi. Jahongir akasining maqsadini anglamayotgan edi, ammo shom namozi bugun o'qilmasligiga aqli yetib turardi. Otxonaga yaqinlashdi-yu, ichkari kirishga oyog'i tortmadi.

"Xorijga ketmoqchimi? Unda yangamni biznikiga kiritib yuborgani nimasi? Yoinki adovatimiz sababini oydinlashtirib olmoqchimi? Nima bo'lsa peshonamdan ko'rdim!" Jahongir shu qarorga kelib, otni egarlab chiqdi.

Akasi otini yetaklab, guzarga emas, kunchiqar tomonga yurdi. "Ajdarqoyaga, - deb taxmin qildi Jahongir, - xilvat joy. Maqsadi nima? So'raymi?" Ajdarqoyaga shom chog'i hamma ham boravermaydi. Qishloq qabristonining shunday tepasida uchta qoya bor: xuddi ajdahoning uchta boshiga o'xshaydi. Ko'pchilik uni "murdalarni poylab yotgan uch boshli ajdaho" deydi. Toshdan hech kim hayiqmaydi. Ammo odamlarning nazarida qorong'u cho'kishi bilan toshlarga jon kirib qoladiganday...

Olamgir qabriston etagida otdan tushib to'xtadi. So'ng: "Begunoh ketganlarni o'zing mag'firat et, yo Ollohim, ishlarimizning xayrli oqibatini ber", deb yuziga fотиha tortdi.

Jahongir unga qo'shildi.

Ular qoya tomon yurdilar.

Qoya ortida to'rt otliq kutib turardi. Ellik-oltmish qadam narida yana odamlar qorasi ko'rindi. Jahongir otliqlarni tanidi: akasining ulfatlari - sho'rodan jabr ko'rgan boyvachchalar.

- Zaifalaringiz qani? - deb so'radi ulardan biri.

- Hisob-kitob qilinguncha tayyor bo'lib turishadi, - dedi Olamgir.

Jahongir shundagina akasining maqsadini angladi. "Xorijga ketmoqchi bular!"

- Jahon, ketmasak bo'lmaydi, - dedi Olamgir yalinganday, - uy-joyimizni tortib olib, o'zimizni begona yurtlarga ko'chirishar ekan.

Bu yerdan nasibamiz qirqilibdi, Jahon! Ishonmasang, ana, Murodilla akangdan so'ra.

- Akang haq gapni aytyapti, - Murodilla shunday deb katta-katta qadam tashlab ularga yaqinlashdi. - O'zim eshitdim. Erta-indin sazoyi qilib haydashadi hammamizni. Xotinlarimizni... o'rtaga olishar ekan. Aldasam Xudo ursin.

Jahongir gangib qoldi.

- U holda... u holda...

- Uyda aysam ishonmas eding. Shayxbuvamning o'zlari bizni boshlab ketadilar. Ammo ungacha hisob-kitobli ishlar bor, -

Olamgir shunday deb ukasini chetga tortdi. - Yur, omonatingni ol. Ayollarni boshlab kelaylik.

Jahongir bir qarorga kelmay otni yetaklab akasiga ergashdi.

- Nima qilmoqchisanlar? - deb so'radi Murodilla.

- Sizlar ishni pishitgunlaringcha biz qaytamiz. - dedi Olamgir.

- Ha, tulki, qo'rqaysanmi? Sho'rochilarda qasding yo'qmi?

- Ha, bor. Ammo ular sendan ortarmikin?

- Tulkisan, Olamgir, tulkisan. Bo'пти, boraver. Lekin xotinlarga qo'shilib imillamalaring. Ha, ukangga tayinla. Qishloqda picha tura tursin. Biz uzoqlashganimizdan keyin o't qo'ysin. Bizgaki buyurmagan qishloq yalangoyoqlarga ham buyurmasin. Uqdingmi?

Olamgir qo'lini ko'ksiga qo'ydi-da, ukasining ortidan yurdi.

Qabriston yonidan o'tayotganda Jahongir to'xtadi. Do'mpayib turgan qabrlardan "Bir tovoqdan oshiq icholmaysan... Tuproq - Ollohning munavvar ne'mati, suv - uning yorug' hayoti, havo - buyukligi. Bular jannat mulklaridir. Inson bolasiga bundan ziyoda boylik zarur emas", degan ovoz kelganday tuyuldi.

"Jannat mulkini tashlab ketamizmi? - deb o'yladi Jahongir. - Akam xorijga o'taman, deb buncha oshiqib qoldi? Qo'lidagi boylikka ishoniyaptimi? Yo..." Jahongir xayoliga kelgan fikrdan seskanib ketdi: "... Daydidara isini olib, Zafarbekning omonatini topgan bo'lsa-chi?"

- Jahon, nimaga to'xtading?

Jahongir akasining ovozini eshitib xayolini to'plagan bo'lsa-da, darrov javob bermadi.

- Nimaga to'xtading? - dedi Olamgir yana.

- Omonatim... uyda emas, - dedi Jahongir tayin bir to'xtamga kelib. - Siz uyga bora turing, men tezda qaytaman.

- Omonating qaerda?

- O'zim bilaman.

Jahongir shunday deb otni yetakladi. Qabristondan uzoqlashgach, otga mindiyu Daydidara sari yeldirdi.

Olamgir esa uyga shoshildi. Xotini Xadichaga bor gapni aytib, yo'l hozirligini ko'rgandir. Bir-ikki ust-boshu yo'lga oziq-ovqat olishsa bas. Qolganini xorijsa xarid qilaverishadi. Oltin bo'lsa bor. "Xudoning la'nati tekkan" bu yerlardan tezroq uzoqlashsa bo'lgani.

Oltin jilosi esini o'g'irlagan bu inson bolasi kindik qoni to'kilgan tuproqni la'natlash tubanlik ekanini tushunib yetmasdi. U o'ljasidan ayrilgan och bo'ri kepatasida edi.

Jahongir chinorga yaqinlashib eng pastki shoxga beixtiyor qaradi. Ko'r oydingda o'sha barg qaltirab turibdi. "Haliyam uzilmabdi-ya! O'zi-ku joni chiqib bo'lgan, nimaga uzilmayapti ekan?" Jahongir yer kavlashga hech nima olmaganini endi bildi. Orqaga qaytgisi kelmadi. Etik qo'njidan pichoqni chiqarib xum ko'milgan yerni tatalay boshladi. Nam tortgan yerni ochish og'ir emasdi. U hansiraganicha, panjalari bilan tuproq tortadi. Xayolida titrab turgan barg. "Joni bo'lmasa ham uzilmaydi. Biz jonimiz bo'laturib uzilyapmiz. Qayoqqa uchib borib qo'namiz, qaerda chiriyimiz? Bizni kimlar toptarkin? Ha... biz ham bargmiz. Barg daraxtga mehmon. Biz - yorug' dunyoga... Qaerlarga uchib borarkinimiz? Uzilgan barg qayta shoxga ulanmaydi. Biz-chi? Qaytamizmi yo butunlay ketamizmi? E, Xudo, bu nima ko'rgilik edi-ya!"

Panjalari lattaga tegib, seskandi. Apil-tapil tuproqni tatalay ketdi. Barmoqlari xumga tegdiyu "O'zingga shukr" deb qo'ydi. Xum tepasidagi tugunchani olib ajabladi: Boylikni ko'mganda tuguncha yo'q edi. Tugunchani ochib tilla tangalarni ko'rdi. Loy kafti bilan peshonasiga bir urdi. U otasining nima uchun o'q yeganini endi tushunib yetdi.

Qishloq tomondan o'q ovozlari keldi. U tugunchani qayta bog'ladi. Tuprog'ini qoqdi. Chuqurga oyog'ini osiltirganicha nest bo'lib o'tirib qoldi. Tugunni yuziga bosdi. Dimog'iga otasining hidi urilganday bo'ldi.

"... Ikki tovoq osh icholmaysan, bo'kib o'lasan".

"Ikki tovoq... ikki tovoq... Endi bir tovoq osh ham kerak emas. Bularni bizga qoldirdilar. Bizga... "Bir tovoq oshga zor bo'lishmasin", deganlar. "Chirog'imni yoqib turishsin", deganlar. Qaerda yoqamiz u chiroqni? Qishloqqa o't qo'yar emishman hali. Arvohlarini chirqiraytib qochamanmi. Xudoning xohish-irodasi shumi? Otam... Otaginam... Rozimisiz? Tashlab ketishimga rozimisiz?"

Jahongirning yuragida g'imirlagan bir narsa bo'g'ziga ko'tarildi, keyin avval xo'rsiniq bo'lib, so'ng yig'i bo'lib tashqariga chiqdi. U to'lib-to'lib yig'lardi. Otasini yerga qo'yishayotganida ham bunchalik zorlanib yig'lamagan edi. Erkak zoti shunchalik ezilib yig'laydi, deb birov aytsa, balki ishonmas. Ammo hozir bu haqda o'ylamas edi. U bolam deb o'tgan ota ruhiga sodiq bo'la olmaganidan kuyib yig'lari. To'lib-to'lib, toshib-toshib, ho'ngrab-ho'ngrab yig'lardi. Yig'i bag'ridagi dardni ko'z yoshlariga qo'shib chiqarib tashlash barobarinda fikrini ham tiniqlashtira borardi. Birdaniga ko'z oldida yashin chaqnaganday bo'ldi. Uch kundan beri qora tun bag'ridagi yo'li go'yo biroz yorishdi.

"O'ldirishim kerak edi. Bu dunyoda yakka-yolg'iz qolsam ham, bir umr do'zax azobida o'rtansam ham o'ldirishim lozim edi!"

Jahongir tugunchani joyiga qo'yib, chuqurchadan chiqdi. Engashganicha panjalari bilan tuproq torta boshladi.

"Ulguraman hali... ulguraman... Ulguraman... Padarkush... Padarkush... Peshonasidan otaman. Arvohlarni chirqiraytib qochyapti..." Chuqurcha to'lay deganda, tuproq ustiga chiqib tepkiladi. Yana tuproq tortdi. Keyin zax yerga yopishib yotgan barglarni tatalab olib tuproq ustiga sochdi. So'ng qo'lini etagiga artdi-da, otni tushovdan chiqardi. Pichoqni unutibdi. Iziga qaytdi. Pichoqni ola turib yana bargga qaradi: qaltirab turibdi - uzilmabdi. Hovliqib otga mindi. Achchiq qamchi bosdi. Ot old oyoqlariga tiralganicha tiyg'ana-tiyg'ana pastga endi.

U uyiga shoshilardi. Otishma ovozidan qishloq uyg'ongandir, besaranjomdan, kimdir o'lgandir, xalq g'azabdadir, degan o'y xayoliga kelmasdi. U Xadichani to'xtatishga, Olamgiring peshonasiga o'q qadashga shoshilardi. Hozir guzardan o'tish o'zi uchun xavfli ekanini bilmas edi. Bilmagani uchun ham yaqin ko'zla, otni guzar tomonga burdi. Burdi-yu...

Odamlarning qorasi elas-elas esida.

Kimdir "Ana, o'shalardan birining ukasi", deb baqirdi chog'i. Keyin gardaniga tayoq tushdi. Yo'q, oldin ot munkib yiqildi. So'ng gardaniga urishdi. "Xadicha!" deb baqirdi. Yo'q, "Ota!" deb baqirdi shekilli. Ko'zoldi qorong'ilashdi. "Arvoh urdi", deb pichirladi.

"Qotilman", degan odam

Bu bobda mayor Sanjar Solihovning qotilga ishonmagani haqida gap boradi.

Tog'larga oshiqmay kelgan bahor haqini qo'ymadi - kech ketdi. Kech kelgan yoz shoshqaloq kuzning zahar nafasiga dosh berolmay chekina qoldi. Daraxt barglari shoshqich ravishda za'faron tus olib, mayllarini tentak shamolga bera qoldilar. Bo'lar ish bo'ldi: Daydidaraning asl xo'jalari - izz'irin, sovuq hukm o'tkaza boshladi.

Mayor Solihov Daydidaraning qiligidan bexabar, shahardagi yupun kiyimi bilan chiqavergan edi. Murda topilgan joyni sinchiklab ko'zdan kechirib, rayon jinoyatga doir qidiruv bo'limi boshlig'ining ma'lumotini eshitguncha sovqotib, tishlari takillab qoldi.

- Demak, ashyoviy dalil yo'qmi? - dedi Solihov ma'lumotni tinglab bo'lgach.

- Dalil yo'q. Faqat ikkita iz qolgan. Biri eski etik izi. Qirq uchinchi razmer. Ikkinchisi botinka izi. Qirquinchi razmer.

- Etikning egasi Muhammadrzaevmi?

- Ha.

- Aybini darrov bo'yniga olgani sizga ajablanarli tuyulmayaptimi?

- Yo'q. Yoshi bir yerga borib qolgan, bo'yin tovlashning foydasizligini fahmlagan, - dedi Jabborov.

- "Yoshi bir yerga borib qolgan" dedingizmi? - mayor qunishib bosh chayqadi. - Ellik olti yoshda taqdirga tan beradi, deb o'ylaysizmi?

Kapitan Jabborov yelka qisdi. Mayorning shu oddiy haqiqatni bilmasligidan ajabladi.

- Retsivist uchun bu juda ko'p. Og'ir jinoyat u yoqda tursin, birovga qarab qattiqroq aksirib yuborsa ham qamalishini yaxshi biladi. Tergovchini qiynamasa ishi oson ko'chishi ham unga ma'lum.

- Yaxshi... - Solihov labini qimtib kapitanga tikilib qoldi. - Ishni sudga oshiraveraylikmi?

Kapitan markazdan kelgan bu odamning gapi chinmi yo piching ekanini fahmlay olmay gangidi. Keyin noiloj yelka qisdi:

- O'zingiz bilasiz...

Bu javobdan Solihov g'ijindi. Ko'plarning toshyurakligi oqibatida qancha odam badnom bo'ldi, qanchasi jon berdi. U damda qatag'on edi, o'ylashga, mulohaza yuritishga fursat yetmasdi. Endi-chi? Bir odamni ushlabdi, u "Men qotilman", debdi. Bular

esa ishonishibdi...

- Siz... urushda bo'lganmisiz? - deb so'radi Solihov dag'al ohangda.

- Yo'q... men urush ortida xizmat qilganman. Bir necha marta jangga boraman, deb...

- Bu gapning keragi yo'q. Men boshqa maqsadda so'radim. Endigina o'n sakkizga to'lib birinchi jangga kirgan yigitlar o'limdan qo'rqishardi. Bu tushunarli. Lekin "yoshi bir yerga borib qolganlar" ham o'zlarini dushman o'qidan pana qilishardi. Barvaqt o'lim hech kimga yoqmaydi, birodar, hatto uchiga chiqqan jinoyatchi ham jondan to'ymaydi. Umid bilan yashaydi. Lekin qanday umid bilan yashaydi - biz shuni bilishimiz kerak. Qani, ketdik bu yerdan. Bu turishda iligim to'g'nab qoladi.

Kapitan uning maqsadiga tushunmay qoldi. Bu deparaga u boshqa viloyatdan kelgan, Solihov bilan shunchaki tanishgan, ish yuzasidan esa birinchi marta yuzma-yuz bo'layotgan edi. Hozir kichikroq lavozimda bo'lsa-da, u o'ziga yuqoriroq baho berardi. Harholda bu sohada ishlayotganiga yigirma yildan oshdi. Jamiyatni necha-necha "xalq dushmani" dan xalos etdi. Lavozimi ham, unvoni ham shu odamnikidan balandroq edi. Qandaydir "mahmadanalar" chiqib "hibsda yotganlar xalq dushmanlari emas", deyishdi, ularning gaplarini boshqa kaltabinlar yoqlashdi. Ishlar qaytadan qo'zg'aldiyu... oqibatda mana shu ovloqqa kelib qoldi. Kelishi bilan qotillikka ro'baro' bo'ldi. O'ttiz ikki yildan beri bu qishloqda odam o'ldirilmagan edi. Shu kapitan boyaqishni kutib turishganmi, oltmishni qoralagan bir odamni kuppakunduz kuni otib qo'yishibdi. Qotil aybini bo'yniga olib o'tiribdi. Markazdan kelgan bu "ulug'" nima deydi o'zi? Kapitan bir kun ichida qotilni ushlab, tayyor oshni suzib bersa-yu, bu mayor olifalik qilsa... Kapitan shularni o'ylab g'ijindi. U o'zini jabrlangan, xo'rlangan, vaqtincha chekingan, deb his qilardi. Hali yana zamoni kelishiga, olg'a intilishiga ishonchi katta edi. Mayorga aytar gaplarini o'sha yaxshi kunlarga asrab, qiyalikdan sirg'ana-sirg'ana uning izidan pastga tusha boshladi.

Sirg'anchiq qiyalikda tez yurganidanmi Solihovning badani qizib, sovuq ta'sir etmayotganday tuyuldi. Ammo tepasiga brizent tortilgan "Gazik" eshiklarining tirqishidan suqilib kirayotgan sovuq shamol baribir ustun kelib, rayon markaziga yetguncha bo'lari bo'ldi.

Solihov bir piyola choy ichib olgach, mahbusni olib kirishni buyurdi. Dam o'tmay soqchi yigit baland bo'yli, yelkalari keng, sochi ustalarda qirilgan, boshyalang kishini boshlab kirdi. Solihov bu odamning oyog'idagi biroz uringan xrom etikka, egnidagi qora shim, ko'k ko'ylakka tezgina razm solib oldi. Uni mahbusning kiyimlari emas, peshonasidagi yozuv hayratga soldi. Qamoq ko'rgan odamlar ko'kragiga, bilagiga igna bilan teshib suratlar soldirar, yozuvlar yozdirar edilar. Ammo peshonasiga yozdirgan odamni Solihov endi ko'rib turishi.

Mahbus Solihovning o'ziga qadalgan nigohini, ajablanayotganini sezdi. Liqillab qolgan o'rindiqqa o'tira turib ming'irlagan ovozda dedi:

- Peshonamga "Alqasosu minal Haq", deb yozilgan. O'qiyman deb o'zingizni qiynamang. Arabcha harflarni bilmaydigan odamga yozdirgan edim. Yaxshi yozolmagan.

- Kimdan qasos olmoqchi edingiz? - deb so'radi Solihov.

- Bu eski gap, nachaynik, eskini kavlamang.

- Harholda qiziqib qo'yishim kerak: qasos olganmisiz?

Mahbus indamadi. Picha o'yga berilib qoldi. "Qasos oldimmi? - deb o'zidan o'zi so'radi. - Yillab kutgan fursatimni qo'ldan chiqarmadimmi? Nima uchun yashovdim, shu fursat uchun emasmi? Endi-chi..."

Mahbusning bu fikrlarga berilishi bejiz emasdi. U Daydidaradagi qotillikni eshitganidan beri shu savollarga bandi. Savol beradi-yu, javob topa olmaydi. Miyasini, yuragini nimadir kemirayotganga o'xshaydi, ba'zan esa alamga chiday olmay ingrab yuboradi. Solihov uning indamay qolganini boshqa narsaga yo'ydi. "O'tmish xotiralar qiynayapti shekilli", deb o'ylab, unga biroz tin berishni lozim topdi. Ammo mahbus bu imkoniyatdan foydalanmadi, unga tik qaradi:

- So'raydiganingizni so'rang, nachaynik?

Solihov stol ustidagi qog'ozlarni tartibga solgan bo'ldi. Keyin peroni siyohdonga botirib yoza boshladi.

- Men Sanjar Solihovman. Oblast jinoyat qidiruv bo'limidanman. Daydidaradagi qotillik izini ochish bilan shug'ullanaman. Qarshi emasmisiz?

- Menga baribir, siz shug'ullanasizmi, boshqasimi - farqi yo'q.

- Ismingiz?

- Jahongir Muhammadrizo o'g'li. Qirqbel qishlog'ida o'ruscha hisobda bir ming to'qqiz yuz birinchi yilda tug'ilganman. Volidai mukarramam o'n oltinchi yilda, jannatmakon otam yigirma ikkinchi yilda olamdan o'tganlar. Uylanmaganman. Qarindosh-urug'larim qolmagan. O'zim shaharda turaman. Maktabda qorovulchilik qilaman.

"Maktab ko'rgan jinoyatchi ekanini yashirmaydi ham, - deb o'yladi Solihov uning aytganlarini yozib olar ekan, - beradigan savollarimga birato'la javob qaytara qoldi".

- 1957 yil beshinchi oktyabrda qaerda edingiz? - dedi Solihov Jahongirga sinovchan tikilib.

Jahongir javobni o'ylab ham o'tirmadi:

- Daydidarada.

- Nima qildingiz u yerda?

- Bolaligim o'tgan yerlarni ko'rgim kelib chiquvdim.

- Marhumni tanirmidingiz?

Bu safar Jahongir o'ylandi.

- Yo'q, - dedi u ezgin bir ohangda.

Solihov undagi o'zgarishni sezdi. Toza qog'ozga "Marhumni rostdan tanimaydimi?" deb yozib qo'ydi.

- Tanimasangiz... nimaga o'ldirdingiz?

- Shayton yo'ldan urdi. O'q xato ketdi. Arxarni mo'ljalga oluvdim.

- Ov miltig'ida otuvdingizmi?

- Ha.

- O'q marhumning qaeriga tegdi?

- Bilmayman... qo'rqib qochib ketdim.

Solihov Jahongirning yolg'on gapira boshlaganini bildi. Shu sababli nafas rostdashga ham qo'ymay savollarni yog'dirib tashladi:

- Taxminan ham bilmaysizmi? U sizga orqa qilib turganmidi yo yuzma-yuzmi?

- Yuzma-yuz edi shekilli...

- Miltig'ingiz qani?

- Daryoga tashlab yubordim...

Solihov yana savol beraman, deganda Jahongir qo'lini ko'tardi:

- Nachaynik, boshqa savol bermang, - dedi u qat'iy ohangda, - aybimga iqorman. Uni men o'ldirdim. Endi meni otib tashlayvering Solihov unga tikilib qaradi-da, miyig'ida kuldi.

- Sizday ko'pni ko'rgan odamga go'llik yarashmas ekan. Mening otadigan odam emasligimni bilasiz. Dunyoda sud degan narsalar borligi sizga ma'lum. Hatto... yolg'on gapirayotganingizni ham bilasiz. Joningizdan to'ygan bo'lsangiz umringizga bizning qo'limiz bilan nuqta qo'ymang. Tergovni chalg'itaman, deb ham o'ylamang. Bizga sizning joningiz kerak emas. Siz qotilni yashiryapsiz. Yoningizdagi kim edi, ayting.

Jahongir uning o'tkir nigohiga bas kela olmadi. Boshini egdi.

- Yonimda hech kim yo'q edi. O'zim o'ldirdim, - dedi past ovozda.

Solihov "ana, ko'rdingizmi", deganday kapitanga qarab oldi. Kapitan bu nigohga yashiringan ma'noni uqmaganday hissiz turaverdi. Solihov asabiylashib stolni bir-ikki chertdi. Boshi egik mahbusga tikilib, undan yana sas chiqishini kutdi.

- Men o'limga shoshayotganim yo'q. Umrning vaqti-soati Ollohning qo'lida. Kerak bo'lsa jonimni sizning qo'lingiz bilan oladi, xohlasa boshqaning qo'li bilan. Men Ollohim yuborgan barcha jabru-jafolarni ko'rib bo'ldim. Dilimdan chiqarib bir oh ursam olam-jahon barbod bo'ladi. Olloh iymonimni bersa, bir mo'minning qo'li bilan jonimni olsa, bir mo'min pokiza tanamni manzilimga qo'ysa, bas. Orqamdan birov faryod urmaydi, birov chiroq yoqib yod etmaydi. Shunaqa... nachaynik... - Jahongir boshini ko'tardi. Solihov uning ko'zlarida nam ko'rdi. - Meni ham qiynamang, o'zingizni ham. Suddan qo'rqmang, gapimdan tonmayman.

Solihov unga boshqa savol bermadi. Jahongirning gaplari yozilgan qog'ozni stol chetiga surib, ruchkani uzatdi:

- O'qib chiqing. Gaplaringiz to'g'ri bo'lsa, imzo cheking.

Jahongir o'qib ham o'tirman imzo chekib berdi-da, o'rnidan turib qo'lini orqasiga qildi. "Bunchalar mo'min bu odam", deb o'yladi Solihov uning qilg'idan ajablanib.

Jahongirni rayon militsiyasining yarim yerto'la avaxtasiga qaytarishdi. U o'n kishiga mo'ljallangan, ikki qavatli taxta so'rilar qo'yilgan bu nimqorong'i zax avaxtada tunni yolg'iz o'tkazgan edi. Bu avaxtada yigirma ikkinchi yilda ham yotgan. U paytda yerga somon to'shalgan ekan, tuni bilan burgaga yem bo'lib chiqqan edi. Dastlab kelganida avaxta gavjum edi. Kecha kirib, ko'zlariga ishonmadi. Keyin "Bu yurtida jinoyatchi degani qolmabdi-da, mendan keyin avaxtani buzib tashlashsa kerak", degan to'xtamga kelib, derazani eslatuvchi tuynuk yonidan joy oldi.

Aniq yodida: so'roqqa chiqayotganida soqchi eshikni qulflamay ochiq qoldirgan edi. Qaytgach, eshikka osig'liq qulfni ko'rib ajablandi. Ichkari kirib oriqlik bir yigitga ko'zi tushgach, "Avaxtaning ishi hali bor ekan", deb qo'ydi o'zicha. Yigit yoshi ulug' bu odamni ko'rib, salom berdi.

- Ha, inim, u yerlarga qaysi shamol uchirdi? - deb so'radi Jahongir uning salomiga alik olib.

- He, bunaqa shamolning enasini... - yigit beixtiyor so'kib yubordi-yu, bu qilg'idan o'zi izza chekib, gap ohangini sal yumshatdi. -

Xotinimni urgan edim, bu yerga tiqib qo'yishdi padarla'natilar.

- Chakki bo'libdi, - dedi Jahongir joyiga borib o'tirib.

Yigit bu gapni "Qamashgani chakki bo'libdi", degan ma'noda uqib dadillandi.

- Er bo'lgandan keyin erlikda turish kerak. Xotin xotinligini qilsin. Erga gap qaytarmasin, chizgan chizig'idan chiqmasin. Xotin degan erga chaqchayib tursa...

- Xotin kishi urning hurmatini joyiga qo'yishi kerak, gapingiz to'g'ri.

- Chaqchayib turgandan keyin kaltak yeydi-da.

- Yo'q, inim, nomard odam xotinini uradi.

- Ie, qiziq ekansiz-ku?..

- Rasululloh ayollarni xo'rlashni man etganlar. Har bir mo'min rasulullohning hadislariga amal qilishi shart.

Yigit qarasaki, bu taqirbosh odam unga el bo'ladigan emas, shu bois gapni davom ettirmadi. Ammo uzoq jim ham o'tira olmadi.

- Patinkamning ipini ham yechib olishdi. Ipni nima qilishadi?

- O'zini osib qo'ymasin, deb olishadi.

- Kim o'zini osadi, menmi? Jinni bo'pmanmi?

- Ha, endi bularning taomili shunaqa-da.

- Siznikini ham olishdimi? Ha... siz etikda ekansiz. O'zi... sizni nimaga qamashdi?

- E, inim, mening ishim chatoq. Men odam o'ldirdim.

- Odam o'ldirdim? Kimni? Haligi... Daydidaradagi odamnimi? Nimaga o'ldirdingiz?

Jahongir bu yigitning fe'li torroq ekanini bilib, hazil bilan javob berdi:

- Xotinini urgan ekan.

Hazil gap bilan yigitdagi hadikni quvmochi bo'lgan Jahongir uni battar sarosimaga solib qo'ydi. Yigit unga baqrayib qarab qoldi.

Jahongirning peshonasidagi yozuvni ko'rduyu badbashara odamxo'rga duch kelganday hushini yo'qotdi. Sapchib o'rnidan turib orqasiga tisarildi. Uni tinchlantirish uchun Jahongir ham o'rnidan qo'zg'oldi. Yigit buni boshqacha tushunib, orqasi bilan devorga urilguncha tisarilaverdi. So'ng keskin o'girilib, eshikni do'mbira qila ketdi.

- Nachaynikni chaqir, chaqir deymen! - deb jon holatda baqirdi.

Jahongirning "Hoy, inim, hazillashdim", degani qulog'iga ham kirmadi. Yigitning jazavasi avjga chiqqanda eshik ochildi.

- Nimaga g'alva qilyapsan? - dedi soqchi o'dag'aylab.

- Meni boshqa xonaga olib chiqinglar. Talab qilaman!

- Bu enangni uyimi, ko'nglingga qaraydigan. G'ingshimay o'tir, bo'lmasa adabingni yeysan.

- Men...

- O'chir ovozingni! Bor joyingga, - soqchi uni ko'krigidan itardi-da, Jahongirga qaradi: - Sen esa men bilan yur.

Jahongir "Yana so'roqqadir", deb o'yladi. Har yarim soatda chaqirib gangitadigan tergovchilarni ham ko'rgan. Tuni bilan tik turgan holda savollarga javob berardi. So'roqdan qaytib endi yotganida "Rizaev, tur o'rningdan", deb kirib kelishardi. Kunduzi uxlashga ruxsat yo'q, soqchi dam-badam eshik tirqishidan qaraydi. Yotish u yoqda tursin karavotga o'tirguday bo'lsa, "Tur o'rningdan!" deb baqiradi. Jahongir aybi nimaligini bilmaydi. Tergovchiga ma'qul javoblarni beraveradi.

Hozirgi chaqiruv qirq yettinchi yildagi o'sha so'roqlarni yodiga soldi. Mayor bilan bo'ladigan savol-javobga shaylanib xotirjamlik bilan yurdi. Biroq soqchi idoraga emas, hovlida turgan usti yopiq, burni pachoq mashina sari boshladi. "Shaharga olib ketisharkan, - deb o'yladi Jahongir, - demak ish cho'ziladi. Rayonda qolganda tezroq bitardi. Bu Sanjar deganlari xanjar bo'lib dilimni tilim-tilim qilib poralaydi shekilli..."

Jahongir "Bu yurtimga endi qaytib kelmasam kerak", deb o'ylab bir zum to'xtadi. Atrofga suqlanib boqdi. Tog' bag'ridagi uning jannat qishlog'i bu yerdan ko'rinmaydi. Lekin u hozir atrofga boqib, qishlog'ini ko'rganday bo'ldi. Dimog'iga jiyda guli hidi urilganday tuyuldi. Bu atrofda jiyda yo'q, qolaversa, hozir kuz. Bu hid qaydan keldi, o'zining ham aqli lol.

- Qochishni o'ylama, qochsang - otilasani, - soqchining keskin gapi xayolini to'zitdi. Asta-sekin bosib, mashina tomon yurdi. "He, esi yo'q bola, qayoqqa qochaman? O'limdan qochib bo'larkanmi? O'zim o'lim istab yuribman-ku... Yo rostdanam qochish qilib bersammi? Shartta otadi, tinchiyman, qo'yaman?.." Shu fikr miyasiga ravshanlik berib, yana to'xtadi. Bir qarorga kelmasidan soqchi miltig'ining qo'ndog'i bilan turtidi. "Qayoqqa qochaman? Otaman, deb po'pisa qilyapti. Oyoq-qo'lim yengil, chaqqon bo'lsam ekan, qochsam. Endi Ollohim tayin qilgan kunni kutishdan o'zga choram yo'q".

Quyosh nurlari o'limtik tuyulsa ham qamoqxona mashinasining temir badaniga ta'sir o'tkazgan edi. Panjarali darchasi ham bo'lmagan bu mashina ichi qorong'i hamda juda dim edi. Birpasda Jahongirning nafasi qaytdi. Xayriyatki, mashina uzoq turmay, yurdi. Sovuq shamol temir badanning yoriqlaridan o'ziga yo'l topib ichkari kirdi. Jahongirning nazarida bu toza havo, yurt havosi u bilan xayrlashish uchun biqinib kirganday edi. U chuqur-chuqur nafas oldi. Tomog'iga nimadir tiqildi. Yig'lagisi keldi. Avval olib ketishgandan bu holga tushmagan edi. Qaytib kelishiga, ota yurt tuprog'ini ko'ziga surtishiga, suvidan to'yib-to'yib ichishiga, havosidan to'yib-to'yib nafas olishiga ishonardi. Endi... bunday ishonch yo'q unda. Endi... qaytmas bo'lib ketyapti. Endi... onasi, otasi ham yolg'iz qoldi. Endi... ularning arvohlari qishloq ko'chalarida panoh izlab chirqirab yuradi. Kecha qabristonga borib ziyorat qilgani durust bo'ldi. Bu dunyoda so'nggi marta bordi. Endi u dunyoda diydor nasib etadi. Hammalari jamuljam bo'lishadi. Onasi, otasi... nihoyat, akasi... Aybdorni Ollohning o'zi jazolaydi...

Mashina notekis yo'lda chayqalib boradi. Omonat o'tirgan Jahongirni ba'zan itqitib yuboradi. Jahongirga yo'l azobi ta'sir etmaydi. U ruhi hukmiga bandi bo'lib o'tiribdi. "Yo Olloh, bilib-bilmay, tushunib-tushunmay, shayton yo'lga kirib, to'g'ri yo'ldan ozib, iymondan, insofdan, vijdondan chekinib qilgan gunohlarimni o'zing kechir. U dunyoda ona-otam bilan, akam bilan uchrashadigan onlarim yaqin qoldi. Yo Olloh, ularga yorug' yuz bilan ro'baro' qil. Akam to'g'ri yo'ldan ozgan edi, o'zing mag'firat qil uni. Bu dunyoda gunohlariga tavba qilmagan bo'lsa, endi tavba qiladi, tavbalarini dargohingda qabul et. U ko'rmagan azoblarni men ko'rdim. Uning gunohlarini ham men so'rab olaman. Shu kunga qadar akamga aytadigan gaplarimni dilimda saqladim. O'zingga shukr, gapim ichimda qolib ketmadi. Akamni men otishim kerak edi. Umr bo'yi shundan qo'rqib yashadim. Akamni o'ldirish azobini qanday ko'taraman, deb edim, shukr, bu azobdan ham qutqarding. Akamning jonini birovning qo'li bilan olding. Ammo uning gunohini men bo'ynimga olaman. U dunyoga shu gunoh bilan boraman. Yo Olloh, gunohimni o'zing kechir. Ammo men jannatdan joy so'ramayman. Shu ta'mada senga sig'inib yurgan bo'lsam, albatta do'zaxdan joy ber menga. Bu dunyoda ko'rgan rohatlarim evaziga do'zax azobini tortay. Men rasuling Muhammad sallallohu alayhi va sallamga aytgan so'zlaringga amal qilib keldim. Endi iymonimni bersang bas..."

Temir badanli mashina "hey, esingni yig'" deganday Jahongirni silkib-silkib qo'yadi. Jahongirning ruhga batamom bandi bo'lishiga yo'l bermaydi.

Kalavanning bir uchi

Bu bobda parda-devor ortidagi ayolning o'ylari bilan ham tanishasiz.

Mayor Sanjar Solihov mahbusni shahar turmasiga ko'chirish haqida buyruq bergach, Jabborov bilan xayrlashdi. Kapitanning ko'nglida noxush his uyg'ondi. Daydidaradagi qotillikka oid ishning murakkabligini endi tushundi. Solihov ishni yengil ko'rib chiqadiganga o'xshamaydi. Demak, ish nihoyasiga yetguncha rayon jinoyat qidiruv bo'limida ham tinchlik bo'lmaydi.

Kapitan Jabborov Solihovga uncha yoqmad. Solihov uning o'tmishini eshitgan edi. Ammo o'sha davr uni shu ishlarga majbur qilgandir, davr talabiga qarayman, deb begunoh odamlar umriga zomin bo'lgandir, deb o'ylagan edi. Bugungi qisqa uchrashuvdan bildiki, kapitan o'tmishdan xulosa chiqarmagan yoki uning tabiati, bo'lgan-turgani shu: ishni yengil-elpi ko'rish. Solihov u bilan xayrlashgach "ishni olib boruvchi guruhga qo'shib bo'lmaydi uni", degan qarorga keldi.

"Gazik"ning g'ildiraklari go'yo har bir tosh, har bir chuqurlikni paypaslab topayotganday edi - mashina tinmay chayqalardi. Solihov peshonasiga "alqasosu minal haq", deb yozilgan odamni ko'z oldiga keltirib o'yarladi. "Uch marta qamalgan. Yana eng qaltis davrlar - 1922, 1938, 1947-yillarda. Ko'p azob chekkan. Qarashlarida ma'no bor. Ahmoq odamga o'xshamaydi. Qotillikni nima uchun bo'yniga olyapti? Marhum orqa tomondan, ov miltig'ida emas, to'pponchada otilgan, o'q miyasini o'pirib ketgan. Muhammadrizaev uni otilgandan so'ng ko'rmagan, ko'rgan bo'lsa avval ko'rgandir. U bilan gaplashgan. Nimani gaplashgan? Keyin ketgan. Qaerga ketgan? U ketgach, qotil kelgan. Kim u qotil, nimaga kelgan? Keksa odamdan nima talab qilgan? Sharipov Daydidarada nima qilib yurgan edi? Yigirma ikkinchi yilda xorijga o'tib ketgan bu odam ikki yil avval Qashqardan qaytgan. Bu ovloq joyda nima bor ekan unga?"

Mashina tinmay chayqaladi. Go'yo Solihovni chulg'ab borayotgan savollar bulutini to'zitmoqchi bo'ladi. Solihov bunday yo'l, bunday chayqalishlarga ko'nikib ketgan. Urushdan avval qaysi bir hamrohi noliganda yarim hazil, yarim chin bilan "Zamon chayqalib turibdi, mashinaning chayqatishi nima ekan", degan edi. Solihov zamonlarning eng qaltis chayqalishlaridan o'tib keldi. Gunohi nima ekanini bilmay bosh egib sukut saqlab o'tirgan donolarni, mung to'la ko'zlarni ko'rdi. Ba'zan shu ko'zlar uni ta'qib qiladi. Ana shunda ko'rinmas panjalar yuragini siquvga oladi. U ko'ngliga faqat bir narsadan panoh topadi: begunohlarni ko'rdi, ammo ularni qirib tashlashda ishtirok etmadi. Baxtiga (ha, buning bebaho baxt ekanini endi bilyapti) siyosiy mahbuslar bilan shug'ullanmadi. U qotillar, o'g'rilarni tutish bilan mashg'ul edi. Hozir ko'ngliga biroz bo'lsa-da taskin beradigan ham shu jamiyatga zarur ish bilan shug'ullangani.

Solihov idoraga qaytguncha birinchi galda qiladigan ishlarini belgilab olgan edi. Xonasiga bora turib Ramazonovni chaqirdi. Kapitan Ramziddin Ramazonov urush ko'rgan, oq-qorani yaxshi ajrata oladigan inspektor bo'lgani uchun ham Solihov uni qadrlardi. Ko'p ishlarda uning yordamiga suyanardi.

Mayor Daydidaradagi qotillik, rayon jinoyat qidiruv bo'limidagi o'rtoqlarning xulosasi bilan tanishtirib, Ramazonovdan javob kutdi. Ammo Ramazonov javobga shoshilmay "Kazbek"ni tutatib o'tirardi. Tashqaridan qaragan kishi bu odam muhim gaplarni eshitdi, endi jiddiy bir fikr aytishi kerak, deb o'ylamas, oyog'ini chalishtirib o'tirgan kapitan shunchaki bekorchilikdan papiros tutatyapti, degan xayolga borishi mumkin edi. Solihov u bilan dastlab uchrashganida bu qilig'idan ranjigan ham. "Bu bemalolxo'ja

o'ylab o'yiga yetguncha jinoyatchi ishini bitirib bo'ladi". Keyin-keyin ko'nikib ketdi. Hatto chuqur mulohaza yuritadigan bu odamni yaxshi ko'rib qoldi.

Ramazonov papirosni oxirigacha chekib, qoldig'ini kuldonga ezib qo'ydi.

- Tushunarli, - dedi boshlig'iga qarab, - arxivni titib ko'raman.

Ramazonov o'zi sezmaganda yana cho'ntagidan "Kazbek" qutisini chiqarib bir dona oldi-da, papirosning tamakili tomonini asta ezib, ikkinchi uchi bilan qutiga urib-urib qo'ydi. Bir nafas o'ylandi. Papirosni labiga qistirdi. Biroq tutatmadi. So'ng tayin bir qarorga kelib o'rnidan turdi.

Solihov idorada uzoq ushlanmadi. Tashqariga chiqib eski shahar tomon yo'l oldi. Oqshom qo'na boshlagan palla, ko'cha tirband.

Odamlar uch vagonli tramvayning zinalarigacha osilib olishgan. Do'mboq pattachi tramvayning silkinishiga e'tibor bermay odamlar orasida suqilib, turtilib o'z ishini qiladi. Yigitlar atayin xiralik qilib uni o'tkazgani qo'yishmaydi. Pattachi buni biladi, biroq o'zini bilmaganga solib yigitlarning biqiniga tirsagini tirab o'tadi. Vagon o'rtasida turgan Solihov Xadraga yetganda pattachining orqasidan ergashib eshik tomon siljidi. Chorsuda bir amallab tushib qolib, poyabzallar obdan surtilgan shimining pochasinini qoqdi. Bozor tomon yurdi. Uzun ko'chani ikki tomonidagi do'konlar yopilgan. Ko'chada odam siyrak. Faqat restoranlar oldi gavjumroq. Ichkarida jazavali kuy eshitiladi. Bahoru yoz mehnat qilib yetishtirganini sotib tugatgan, cho'ntagi pul ko'rgan dehqon yigitlar bolalari rizqining bir ulushini shu yerga sochib ketishadi. Go'ldoqlari ba'zan ship-shiydam bo'lib ham chiqishadi. Ko'kraklari tirsillab turgan xonimlar, furajkasini bostirib kiyib olgan yigitlar bu atrofda bekor izg'ib yurishibdimi? Ular hozir hech narsa bilan ishi yo'qday, befarq turishibdi. Atrofga qorong'ulik cho'kib, ichkarida orkestr avjga chiqqanda ularning "ovi" boshlanadi.

Semizligidan yorilib ketay deyayotgan militsioner Solihovni ko'rib salom berdi. Solihov alik oldi-yu, boshqa gap aytmay o'tib ketdi. Bozorga aylanishadigan kissavuru chayqovchidan "solihov" undirib turadigan bu odamning poydevori mustahkam ekanini biladi. Buni yo'qotib o'rniga halolroq militsioner qo'yishni talab qilganida boshqarmadagilar "Unga tegmang", deb gapni kalta qilishgan edi. Solihov bozorga borib taqaladigan jinoyatlarni ochishda bu odam bilan ikki-uch suhbat qurgan, biroq tayinli bir gap ololmagan. Hozir uni ko'rib g'ijini qo'ydi-yu, to'xtamay o'tib ketaverdi. Militsioner esa, bundan o'zicha xulosa chiqarib, "Atrofdagi odamlar bormikin", deb alangladi. Keyin shoshilib restoranga kirdi.

Solihov bozorni kesib o'tib, qadimda masjid, bo'lgan, madaniy inqilobdan so'ng maktab ixtiyoriga berilgan g'ishtin imoratni, so'ng gavjum choyxonani ortda qoldirib, boloxonali uy qarshisida to'xtadi. Bu yerlarni besh qo'lday yaxshi bilganidan marhum Siddiq Sharipov yashagan uyni qiynalmay topdi.

Darvozaning bir qavati ochiq, yo'lak kimsasiz, hovlida esa odamlar ko'rinardi. Shom tushib hassakashlar endigina ichkari kirganlar. Solihov darvozani taqillatishi hamon to'n kiyib, belbog'ini qo'lida ushlab olgan o'ttiz yoshlar chamasidagi yigit ko'rindi. Hozirgina yechgan belbog'ini qayta o'rab, mehmonga peshvoz chiqdi. Yaqin kelgach, salom berib, qo'shqo'llab so'rashdi-da, ichkari taklif qildi.

Hovlidagi supada uch erkak bor edi. Yuzini ro'mol uchi bilan to'sib supa chetida o'tirib gaplashayotgan ayol Solihovga ko'zi tushishi bilan shoshilib o'rnidan turdi-da, parda-devor ortiga o'tdi.

Solihov supadagilar bilan salomlashib, qariyalardan biri tilovat qilgach, ikkinchisi unga guldor, yupqa xitoyi piyolada choy uzatdi. Mezbonlar Solihovni ko'ngil so'rab, ta'ziya bildirgani kelgan odam deb o'ylashgan, lekin, tanimay turishgan edi. Solihov ma'noli qarashlardan buni darrov sezdi. Oradagi noqulay vaziyatni ko'tarish uchun o'zini tanitdi.

- Marhumning yaqinlaridan so'raydigan gaplarim bor edi. Ishimiz shunaqa, ko'ngilga olmaysizlar. Vaqt o'tishini kutib tura olmaymiz.

- Qani, inim, dasturxonga marhamat qiling. Avval taom, so'ngra kalom, deganlar. So'ng, mana, Yo'lchivoy bilan bafurja suhbat quraverasiz. Yo'lchivoy - rahmatli Siddiqbekning pushti kamari, - dedi choy uzatgan qariya.

- Inna lillahi va inna ilayhi roji'un. Ollohning marhamati shu-da, musofirlikda olmay, o'z yurtida oldi jonini. Shunisiga ham shukr qilish kerak. "Yurtimga kelvoldim, bu yoqdagi hayotim endi foydaga qoldi", derdi rahmatli.

- Sizlar qarindoshmisizlar? - deb so'radi Solihov, choydan ho'plab.

- Aslida-ku... begonamiz, ammo musofirlikda qarindoshdan afzal bo'lib ketganmiz. Qashqarda nasibamizni terib yeganmiz.

- Sharipov... Siddiqbek aka qachon ketganlar bu yerlardan?

- Lenin o'lmasidan ancha avval, derdi rahmatli.

- Sababini bilmaysizlar?

- E, inim, sababini o'zingiz bilasiz-ku? Otamizda bitta sigir bo'lsa ham "boy" deb, "unsur" deb dag'dag'a qilishgan. Rahmatli Siddiqbek ham boshqalarga qo'shilib ketvorganlar. Mana, Yo'lchivoy o'shanda yo'lda tug'ilgan ekan.

Devor-parda ortida sharpa sezilib, Yo'lchivoy o'rnidan turdi-da, uzatilgan kosalarni olib iziga qaytdi.

Solihovning qorni och edi, tortinib o'tirmadi. Qariyalar ham guldor qizil cho'plarni barmoqlariga qistirib olganicha lag'monni ishtaha bilan yeya boshlashdi.

- Kimnikidan kelibdi, juda boplapti-da, a? - dedi qariyalardan biri.

- Murodillanikidandir? - dedi ikkinchisi.

- Shunaqa bo'lsa kerak, - dedi Yo'lchivoy.

Ovqat yeyilib fотиha o'qilgach, qariyalar qo'zg'olishdi.

- Yo'lchivoy, o'g'lim, endi biz boraylik. Xudo sabr bersin. Olloh nasib etsa, payshanba kuni diydor ko'rishamiz.

Ular shunday deb chiqib ketishdi.

Supada ikkovlon qolishdi. Solihov Yo'lchivoyga qaradi. Peshonasi keng, kipriklari uzun, qora qosh, qirraburun bu odamni qaerdadir ko'rganday edi.

- Qotilni topganmishsizlar? - deb so'radi Yo'lchivoy.

- Hali topganimizcha yo'q. Bir odamda gumonimiz bor. Shuning uchun ham siz bilan gaplashib olishim kerak. Siz o'zingiz yoki onangiz biron kishidan gumon qilayotganlaring yo'qmi?

Yo'lchivoy o'ylanib turib yelka qisdi.

- Hayronman... kimga kerak ekan bu...

- Dadangiz biron kishining ta'qib etayotganini aytmabmidilar?

Yo'lchivoy yana o'ylandi.

- Yo'q, tinchgina yashardik. Bu shaharga kelib, joy qilib, hali do'st-dushman orttirishga ham ulgurilmovdik.

- Dadangiz Daydidaraga nima uchun borganlar? Aytib ketgan edilarmi?

- Bir birodarimni yo'qlab kelaman, devdilar. Kimligini so'ramabman. Dadam... rahmatli ham aytmovdilar.

Avvaliga "rahmatli" deyishga Yo'lchivoyning tili bormadi. "Rahmatli" deyish o'zing uchun aziz bo'lgan odamning o'limini tan olish-da. O'g'il hali bu dahshatli fojiani tan olgisi yo'q. Nazarida dadasi halizamon Daydidaradan qaytadigandek. O'q o'pirib yuborgan bosh, ochiq ko'zlar esa... bular qo'rqinchli tush edi.

Yo'lchivoy o'zi istamagani holda buni tasdiqladi. Otasi yerga qo'yilgach, uch kun o'tib, uning o'limini tan oldi. Ammo shu so'zni aytishi bilan badani titrab, peshonasiga sovuq ter chiqdi. Solihov undagi o'zgarishni sezdi. Shu sabli qayta savolga tutmay, sabr qildi.

Bu qisqa jimlikda Yo'lchivoy yo'lga otlangan otasini ko'z oldiga keltirdi. "Daydidara degan qishloqda birodarim bor. O'ttiz yil ko'rishmadim xabar olishim farz", deb jilmaygan edi. Jilmayishida sarosima zohir edi. Yo'lchivoyning sezgir nigohi ilg'agan edi bu sarosimani. Demak... sarosimali jilmayish... o'lim sharpasi ekan-da?!

Yo'lchivoy ko'zlarini yumib oldi. "Nimaga to'xtatmadim. "Tobingiz yo'qqa o'xshaydi, bormang", desam bo'lardi-ku! Nimaga indamadim? Nimaga birga bormadim? Xudo menga xabar bergan ekan-ku, nimaga ilg'amadim bu xabarni?.." Har bir savol miyasida yashin singari chaqnaq, yuragiga nayza kabi sanchilardi. Uch kun davomida keldi-ketdilar bilan ovunib bunday xayollarga bandi bo'lmagan edi. Xayollari eshigining lang ochilishiga ro'parasidagi odam aybdormi? Bu odam kelmaganda xayollari zanjirbandligicha qolarmidi? Yo'q, ertami-kechmi bu xayollar, bu savollar zanjirlarni uzar edilar, Yo'lchivoyning yuragini burovga olar edilar. Bu odam bahonasida barvaqt boshladilar qiynovni.

- Bu tomonda dushman orttirishga ulgurmabsizlar, u tomonda-chi? Dushmanlarning bormidi?

Solihovning ovozi uzoqdan kelganday to'lib, Yo'lchivoy ajablandi. Shu bois darrov javob bermadi. O'ylashga, fikrini jamlashga biroz fursat talab etildi. Solihov buni boshqacha tushundi. "Eslamoqchi", deb o'ylab, javobni kutdi.

- U tomonda bizlar musofir edik. Musofirlik tuzini totganlar bir-biriga yov bo'lmaydi. Mening bilganim - shu.

- Dadangiz asli qaeerliklar?

- Yusufxona degan qishloq bor, eshitganmisiz?

- Ha, bilaman. Siz bobongizni eslaysizmi? U kishi nima ish qilardilar?

- Bobomni eslay olmayman, chunki... ko'rmaganman. O'rtahol dehqon bo'lgan ekanlar.

- Sizdan bir iltimosim bor. Dadangizning do'stlaridan so'rashning mavridi emasdi. So'raganimda ham menga aytmassliklari mumkin. Siz ular bilan alohida-alohida gaplashganingizda "Kimning qasdi bo'lishi mumkin?" deb so'rab ko'ring. Aytishsa, menga ma'lum qilasiz. Endi mana bu suratga qarang, - Solihov ko'krak cho'ntagidan Jahongirning rasmini olib unga uzatdi. - Taniysizmi?

- Ha, - dedi Yo'lchivoy suratni qo'lga olib. - Bir-ikki kelgan bu odam. Gumon qilayotganingiz shumi?

- Siz gaplashganmisiz bu odam bilan?

- Yo'q. Dadam... rahmatli gaplashganlar. Keyin... "Men yo'g'imda kiritmanglar", deb aytgan ekanlar.

- Kimga?

- Onamga.

- Onangiz taniydilarmi bu odamni?

- Bilmayman.

- Chaqirsangiz, shuni so'rab olsam?

- Mumkin emas. - Yo'lchivoyning ovozida qat'iylik sezildi. - Ayol kishi nomahramning oldiga chiqmaydi.

- Pardaning u betida turib gaplashishlari mumkinmi?

Yo'lchivoy rasmni olib parda orqasiga o'tdi. Undan bir necha daqiqa darak bo'lmadi. Solihov chinni piyolani chertib qo'ydi.

Jarangiga hushi ketib, yana chertdi.

Yo'lchivoy qaytib, suratni uzatdi:

- Tanimas ekanlar, - dedi quruqqina qilib.

Solihov muomaladagi bu o'zgarishni sezib, ajablandi.

- Choydan iching, aka.

Solihovga bu "gapingiz tugagandir, sizga ruxsat", degan ma'noda eshitildi. O'zicha "kalavaning bir uchi shu yerda", deb qo'ydi-da, yigitga rahmat aytib, o'rnidan turdi. U parda-devorning bir tomoni sal surilganini, bir juft qora ko'zning ta'qib etganini sezmedi.

Parda-devor ortidan Yo'lchivoyning onasi, Siddiqbek Sharipovning bevasi Xadicha o'g'rincha qarab qolgan edi. Nima uchun qaraganini o'zi ham bilmaydi. O'g'li suratni ko'rsatganida vujudidan jon chiqib ketganda bo'ldi. A'zoyi badani muzladi. Tili kalimaga kelmay g'udrandi. G'oyibdanmi bir kuch topib, "Taniysizmi?" degan savolga "Yo'q", deya oldi. O'g'li yana bir nimalarni so'raganida yo hushidan ketardi yo aqlan ozaordi. Xadicha - ruhi hayotning tegirmon toshlari orasida ezilib ado bo'lgan musulima ana shu chegaraga kelib qolgan edi. Sitamlar uni har siquvga olganida "Bas, boshqa chiday olmayman", deb o'ylardi. Ammo sitamlar kelaverardi, u mushtipar esa chidayverardi...

"Vatan darvozalari ochildi, Oллоh yurtimiz yo'lini yoritdi", degan xabarni eshitganida quvonish o'rniga bir cho'chib tushdi.

Bshqalarga ota yurt quchoq ochardi. Nazarida uni o'lim betoqat kutardi. Vatan sari bosilgan har bir qadam o'lim chohi sari qo'yilganday tuyulardi. O'lim shunday kelib jonini sug'ura qolsa mayli edi. Dunyoda ko'radiganini ko'rdi. Xudoga mingdan-ming nolalar qildi. Munojoti ijobat bo'ldi - och qolmadi, xorlanmadi, xo'rlanmadi... Biroq... yashashning lazzati qorin emas ekan.

Ko'ngli hamisha huvillab turdi. Shu Siddiqbekka nikohlangan kuni o'zini osmoqchi ham bo'ldi. Faqat shu Yo'lchivoyi... shu o'g'li ko'ziga ko'rinnaganida bu alamlar yo'q edi... Xadicha hayotdan to'ygan, deyish noo'rin. Esi butun odam hayotdan to'yarmidi? Eng og'ir sharoitda ham "balki ertaga xayrli tong otar", deb umid qiladi. Xadicha bunday tonglarni ko'p kutdi. Hozir ham kutadi.

Buning befoydaligini bilsa ham kutadi. Ha, u hayotdan to'ygan emas. Faqat ko'z ochib ko'rgani bilan uchrashishdan qo'rqardi.

O'lim emas, ana shu diydor ko'rishuvi uning uchun dahshatli edi. Musofirlikda yurganda Xudodan unga umr tilardi, baxt tilardi.

Yurtig yo'l olganida shayton "Ilohim, omonatini topshirgan bo'lsin!" degan mash'um fikrni miyasiga urdi. Bu fikrdan sachrab ketdi.

"Astag'firulloh!" deb ko'kragiga tufladi. Shayton - shayton-da, bu fikrni, u qo'lidan-bu qo'lga olib, otib o'ynayverdi. Dam-badam o'yinga Xadichani ham tortdi. Ayol "Astag'firulloh!" deb kalima qaytarganida shaytonning badani zirillab, qorong'i uyasiga daf bo'ldi. Keyin yana chiqdi... Bu o'yin mana shu hovlida Jahongirni ko'rganiga qadar davom etdi.

Uni ko'rdi-yu, ko'zlariga ishonmadi: ko'zlar o'sha, qarashlar o'sha, ovoz o'sha. O'sha orasta kiyinish... Faqat peshonasiga birmima yozilgan. Bu nimasi?..

Xadichaning o'sha damdagi holatini bayon etish mushkul. O'limlariga rozi bo'lib ketdi. "Mening tirikligimni bilmasin, ko'rgan

kunimni bilmasin, jonimni olaqol, Xudo!" deb boshini devorga urdi. "Jon enam, jon otam, yoninglarga chaqirsangiz-chi!" deb nola qildi. Do'zax u dunyoda deydilar. Xadicha do'zax o'tiga shu dunyoning o'zidayoq ro'baro' bo'lgan edi.

O'g'li hozir suratni ko'rsatgach, do'zax o'lovi yana zabtiga oldi.

Solihovni ta'qib etgan bir juft ko'z egasi mana shu o'tda yonayotgan Xadicha edi.

To'lg'oqli kecha

Birinchi bobda Jahongirni shahar turmasiga kuzatgan edik. Alhol uning ahvoli-ruhiyasidan xabar topish vaqti yetdi.

"bB" Musulmonlar, axir bu Muhammadrizoning pushti kamari-ku?! Noshukr bo'lmang, rahmatlining yaxshiliklarini unutsak ko'r bo'lamiz-ku! Boy, boy, deysiz, boy bo'lib bizning bo'ynimizga minib olmagan edi-ku?! O'zi ishlab topardi-ku?!

- Otasi rahmatli yaxshi odam edi, bolalarining qilig'ini ko'rding-ku! Bittasi qochib qoldi. Bu ham bo'riday olayib turibdi..."

"bB" Jahongir Muhammadrizo o'g'li, qishloq faollarini otishda ishtirok etganingizni tan olasizmi?

- Yo'q, men otmadim.

- Hoy, qizil qozi birodar, gapiga ishonmang, otgan.

- Bekor atytapsan, zang'ar, Jahon yo'q edi ularning ichida... Bu ham o'zimizga o'xshagan dehqon bo'lsa..."

"bB" Ishchi-dehqon jumhuriyati nomidan..."

Ikki qo'lini bolish qilib chalqancha yotgan Jahongir ko'zini ochdi. Uxladimi yo tush ko'rdimi yoki yillarning chig'irig'idan o'tib kelayotgan xotiralari uyg'ondimi?

Jahongir shahar qamoqxonasi hovlisida mashinadan tushdiyu tanish manzarani ko'rdi. Odam ruhini ezib chilparchin qilib yuboruvchi o'sha toshbino, o'sha temir panjarali tuynuklar. O'sha sovuq nigohli soqchilar. "Bu yerga yana qaytish peshonamda bor ekan-da. So'nggi manzilim shu yer ekan-da. Bundan ko'ra ozodlikda, o'risning o'sha o'rmonlarida o'lib ketganim durust emasmi? .. Astag'firulloh Noshukr bandangni o'zing kechir. O'sha o'rmonlarda sendan umr tilagan edim, berding. Niyatimga yetay degandim, yetkazding. O'zingga shukr. Jonimni ozodlikda olding nima-yu, bu toshbinoda olding nima, bandangga baribir emasmi? Bu dunyo azoblaridan qutqarsang bas. Bandangga o'zing rahm qil."

Shu xayollar bilan qamoqxonaga ichkarisiga kirdi. O'sha tanish manzara: ikki qavatli taxta karavotlar, kirtaygan ko'zlar, rangpar chehralar, o'sha tanish hid - toshdevorning zax nafasiga qorishib ketgan badbo'ylar.

Bu yerning taomili ham ma'lum unga: beayblar, birinchi marta tushganlar, bexos jinoyat qilib qo'yganlar yangi tushgan mahbusga darrov e'tibor qilishmaydi. Ular o'z dardlariga qovrilib yotgan bo'lishadi. Yangi kelgan odam dastlab qamoqxonaga havosini olganlar diqqatiga ro'baro' bo'ladi. Taomil o'zgarmabdi: sochi qoshigacha tushgan yigit qo'llarini cho'ntakka solganicha, o'rdakday lapanglab kelib uning qarshisida to'xtadi. Bezbetlarcha tikildi. So'ng Jahongirning peshonasidagi yozuvga sovuq barmoqlarini tekkizdi. Yigit "qarshimdagi tirik jon emas, shunchaki bir matoh, uni ushlab ko'rishim ham mumkin, ezg'ilab ko'rishim ham mumkin", degan manmanlik fikrida edi. Jahongir bu toifaning fe'lini ham, bunaqa odamning nima qilishini ham biladi.

- Bu yeringga nima yozilgan? - dedi yigit uning peshonasiga chertib.

- Tishing o'tmaydi bunaqa gaplarga, - dedi Jahongir qo'rslik bilan.

- Zo'rsan-ku! - yigit shunday deb uning yuziga yengil shapatiladi.

U yangi kelgan odamni shu zaylda biroz mazax qilmoqchi edi. Ammo ulgurmedi. Jahongir yirik, baquvvat panjalari bilan yoqasiga chang soldi-da, uni xuddi bir bog' pichanday nariga uloqtirib yubordi. Yordamga shoshilgan ikki yigit ham sherigi yoniga uchib tushdi. Uch yigitdan iborat "g'aram"ni joylab bo'lgach, Jahongir bo'sh karavotga borib yotdi. Uzoq vaqt tosh qotganday qimirlamadi. Birov unga gapirmadi ham. Bundan foydalangan Jahongir maylini xayollar izmiga bergach, ko'zi ilinibdi...

Axir "Hoy, musulmonlar!" degan ovozni aniq eshitdi-ku? Iltijo bilan, dard bilan aytilgan so'zlar... Inobatga olinmagan iltijo, befarq qoldirilgan dard. O'shandagi befarq nigohlar uni uqubatli ayriliqqa kuzatgan edi. Har qalay o'sha damda shunday deb o'ylabdi. Keyin bilsa, bu nigohlar uni bir umrlik azobga kuzatgan ekan. Bu befarq nigohlar uni o'tiz besh yil muqaddam o'limga yuborgan ekan. O'ttiz besh yil yer yuzida emas, o'lim darasida sarsari kezdi. Qorni to'q mushuk sichqonni panjalari orasida ezg'ilab o'ynaganiday Azroil ham uni shu ko'yga soldi. "Joningni ana olaman, mana olaman", deb o'ttiz besh yil u burchakdan-bu burchakka haydadi. Mana, nihoyat, shu manzilga boshlab keldi. Kunda shu toshimoratda. Bosh qo'ysa bas. Shu toshimorat ichida joni ketadi. Kindik qoni tuproqqa to'kilgan edi. Yurak qoni toshga sachraydi, keyin... toshdan kafan topadi. Uning murdasini so'rab oladigan yaqini yo'q. Bo'lganda ham berishmasa kerak. O'zlari ko'mishadi. Ko'mishsa - xo'p-xo'p. Yoqib yuborishsa-chi? Murda o'tga kirganda tirik odamday sakraydi, deyishadi. Shuni eslasa, Jahongirning badani muzlaydi. Hozir ham shu gap xayoliga keldiyu qamoqxonada emas, muz o'likxonada yotganday seskandi. Qaddini ko'tarib, kaftlarini ikki yuziga bosdi.

Mahbuslar, beso'naqay gavdali bu odamdan hayiqib qolishganmide, unga e'tibor berishmadi. Hol-ahvol so'raydigan yo tanishib olish istagida bo'lgan, yo "yorug' olamda nima gaplar", deb qiziqadigan kimsa topilmadi. Bu Jahongir uchun muddaoning o'zi edi. Birov bilan gaplashish u yoqda tursin, Jahongir odam zotini ko'rmasam, degan kayfiyatda edi. Ammo chora qani, bir to'da mahbusning ichiga tashlab qo'yishgandan keyin u nima qila olardi.

U hamxonalariga zimdan nazar tashladi: yoshda ham, shakl-shamoyilda ham o'xshaysiz bu odamlar toshimorat ichida shunday kunlar boshiga tushishini bilganmi? Bu imoratdan qachon chiqib ketishadi - bilishadimi? Tashqarida bir kosa ovqatni kiritma olmay sarg'ayib turgan jigarlari bilan qayta ko'rishish nasib etadimi ularga? Buni hech biri bilmaydi. Ammo quyoshli olamga qaytish umidi bilan yashaydi. Bunday umid faqat Jahongirda yo'q. Bunaqa umidning paydo bo'lishini istamaydi ham. Uning umid-maqsadi bir - Parvardigori bergan omonatni topshirib, ota-onasi yoniga borish. Depara avaxtasida yotganida qaytish onlari yaqinligiga imon keltirgan edi. Biroq shaharlik bu mayor paydo bo'ldiyu rejaları chigallashib ketdi.

Chiroq xiralashib, mahbuslar birin-sirin karavotlariga cho'zilishdi. Xonada pishillash, xurak ovozlari qorishib ketdi. Jahongir bir o'tirdi, bir yotdi, bir turib yurdi. Behalovat kecha uning nazarida ancha cho'zildi. Nazarida endi mutlaqo tong otmaydiganday edi.

Bu pishillayotgan, xurak otayotganlar ham tirik odamlar emas, murdalar edi. Yotgan yeri ham qamoqxonaga emas, erinmay qazilgan, g'oyat keng bir go'r edi. Aftidan, Olloh uning jonidan avval es-hushini olganu to'ppa-to'g'ri shu go'rga tiqqan edi.

Tongda iliq suv bo'lib suvga, sho'rva bo'lib sho'rvaga o'xshamagan bir narsani ichib bo'lgach, uni so'roqqa chaqirishdi. O'sha tanish mayor torgina xonada erinmay so'roq boshladi. Jahongir so'roqqa kirishda "Nachaynik, aybimga iqorman, ishni sudga oshiraver", demoqchi edi, mayorning savollaridan gangib gaplarini aytolmay qoldi. Tergov Jahongirning nazarida bir-bir yarim soat chamasi davom etdi. Mayor xuddi "ish vaqtim sakkiz soat, shu so'roqdan boshqa yumushim yo'q, kechga qadar gaplashaman sen bilan", deganday erinmasdan so'roq qilardi. Bu mayor Jahongirni o'ttiz besh yil badalida kalaka qilib kelayotgan Azroildan ham battar ekan. U ham Jahongirni berkinmoqchi bo'lgan hali u burchakdan, hali bu pastqamlikdan tortib chiqarib, haqiqat o'tobiga ro'baro'

qilaverdi. Jahongir bu oftobdan qo'rqar edi. Shu sababli so'roqlarga uzoq dosh berolmadi. Mayor Solihov so'roq oxirlab qolganini his etgach, soqchini chaqirdi.

Jahongir mahbusxonaga kirib, joyiga yonboshladi. Ro'baro'da o'tirgan yigit esa gapiraymi-gapirmaymi, deb ikkilanib turdi-da, oxiri ko'ngil so'rgan bo'ldi:

- Tinchlikmi, aka?

Jahongir ajablanib unga bir qarab qo'ydi-da, "Tinchlik", deya po'ng'illadi. Yigit "kelib-kelib shu to'nkadan ko'ngil so'raymanmi", deganday o'rnidan turib, nari ketdi. Jahongir o'zining bu qilmishidan pushaymon bo'ldi. Bir odam yaxshi niyat bilan ko'ngil so'rabdi, dalda bergisi kelibdi. Po'ng'illashi nimasi edi! Biroq bu holda Jahongirni ayblash ham o'rinsiz. Tegirmon toshlari orasidan o'tib, bir mo'jiza bilan tirik qolgan odamni tasavvur eting-a? Jahongir hozir so'roqdan emas, aynan tegirmon toshlari orasidan chiqib kelib "Tirik qolganim chinmi?" deb turgani edi. Unga bir og'iz gap ham ortiqcha edi. Shu bir og'iz gapni qo'shni karavotdagi yigit aytib qo'ydi. Boshqa payt bo'lganida Jahongir gapni maromiga burib uning ko'nglidagi xijilni yozib yuborishi ham mumkin edi. Harholda Jahongir yigit o'ylaganchalik to'ng emas, vaqtida ulfat ko'rgan odamlardan edi. Lekin hozir yigit ko'nglini yumshatishga holi yetmadi.

U ikki qavatli taxta karavotlarni, sharpaday rgan, o'tirgan, yotgan odamlarni ko'rgisi kelmay ko'zini yumdi. Yumdiyu taxta karavotlar oralab sharpaday yurgan, o'tirgan, yotgan odamlar o'rnida qattiq tikilib turgan mayor paydo bo'lib, tergovni boshlab yubordi:

"ББ" Muhammadrizayev, to'g'risini ayting, nima uchun tergovni chalg'itmoqchi bo'lyapsiz. Sizni qo'rqitishdimi?

- Kim qo'rqitadi? Odam o'limdan ko'rqadi. Men esa o'limdan qo'rqmayman.

- Shuning uchun aybni bo'yningizga olyapsizmi?

- Xudodan yashirmagan sirni sizdan yashiramanmi?

- Siz ko'p jabr tortgan ekansiz. Bu haqdanmi yo nohaqdanmi hozircha bilmayman. Lekin..."

Jahongir ko'zini ochdi. "Hozircha bilmayman..." Ha, shunday dedi mayor. Lekin Jahongir o'sha tobda bu gapga ko'p ham ahamiyat bermagandi. "Hozircha..." Nima demoqchi? Hali o'ttiz besh yillik gapni, o'ttiz besh yillik eski paxtani titib ko'rmoqchimi?

Nimaga? Kimga kerak ekan bu haqiqat? Biz sizni o'ttiz besh yil nohaq azoblagan ekanmiz, degani bilan umri qaytib berilarmidi?

Suygan xotini, xorij yo'lida kindik qoni to'kilgan o'g'li bag'riga qaytadimi?.. "Ishchi-dehqon jumhuriyati nomi bilan..." Bexos miyasini zirillatgan bu gap toshimoratni ham larzaga solganday bo'ldi. Tosh devorlarga tegib jaranglagan bu gap miyasiga qaytib urilib, tovonigacha zirqirib yubordi.

"Hali Xudo oldida gunohim ko'p ekan. Olloh suygan bandalarini bu dunyoda obdan qiynab, gunohini to'kib, so'ng u dunyo bag'riga oladi, deyishardi. Otamning xunini olmaganim uchun Xudo gunohimdan kechmayapti. Gunohlarim to'kilib bitganda o'sha qishloq avaxtasidayoq omonatimni topshirardim. Gunohim ko'p ekan hali... Yo Tangrim! Hech bir bandangni bunchalik qiynama. Omonatingni olging kelmayotgan bo'lsa nima qilay, ayt. o'z jonimni o'zim sug'urib olayinmi?! Nauzubilloh! O'zing asra bundan, Tangrim, shayton yo'lidan o'zing qaytar. O'zing bergan omonatni o'zing qaytarib ol. Sen bergan ne'matga men xoinlik qilolmayman..." Jahongir shunday deb kalima qaytardi.

Dastlab turmaga tushganidan beri necha marta joniga qasd qilishni o'yladi. O'rusiyaning sovuq o'rmonlarida, Germaniyaning hashamatli shaharlarida yurganida ham bu fikr ko'ngliga g'ulg'ula solgan, ammo shayton yo'lga kirmagan, Yaratgan bergan omonat joniga xiyonat qilmagan edi. Shuncha azobga chidab kelib, endi, so'nggi qadam qolganda xiyonat qiladimi? Yo'q! Jahongir o'ng yonboshiga ag'darildi. Jangohni zulmat qanotlari bilan bosib turgan qorong'ulik bag'rini tilganча yorug' izlar qoldirib uchayotgan o'qlar kabi xayollari uning qorong'u miyasini nishonga olgan edi. Mayorning har bir savoli o'sha o'q misol zulmat qa'ridan otilib chiqar edi.

"ББ" Siddiq Sharipov bilan qaerda tanishgansiz?

- Men bunaqa odamni tanimayman.

- Aniq eslang: Daydidaradagi hodisa ertalab yuz berganmi yo oqshomda?

- Ertalab ham, oqshomda ham emas, kunduzi.

- Miltig'ingizning nomi nima edi?

- Ov miltig'i...

- Miltiq turlarining o'ziga yarasha nomi bo'ladi.

- Nomini bilmayman.

- Miltiqni qaerdan olgansiz?

- Otamdan qolgan. Eski miltiq edi.

- O'q marhumning qaeriga tekkan?

- Bilmayman.

- Muhammadrizayev, o'zingizni go'llikka solsangiz solavering, biroq bizni befahm deb o'ylmang. Harholda biz miltiq o'qi bilan to'pponcha o'qining farqiga boramiz. O'q orqadan otilganmi, yuzma-yuzmi, buni ham ajrata bilamiz.

- Nachaynik, o'zingizni qiynab nima qilaysiz, qo'rqmang, sudda tonmayman gapimdan. Menga achinmay qo'ya qoling.

- Achinmay qo'ya qoling? Men sizga emas, marhumga achinayman.

- Unga ham achinmang, arzimaydi.

- Arzimasligini siz qaerdan bilasiz, uni tanirmidingiz?"

Shu savol berilganda Jahongir ilinganini sezdi. Mayor "marhumga achinayman", deganida indamay qo'yaqolmasdan "unga ham achinmang", deyishi nima edi?! "Marhumlarga achinish kerakmas, duoi fotiha zarur ularning ruhiga", deb qo'ya qolmaydimi?

Shunday deyishga dedi, ammo fursatni o'tkazib, "uni tanirmidingiz?" degan svoldan so'ng aytdi. Qirg'iyko'z mayor anoyi emas, ilintirib oldi. Hali "achinishga arzimaydi", degan gap atrofida ko'p aylantiradi. Jahongirga bularning fe'li ma'lum.

Jahongir avvallari inson taqdiriga befarq qaraganlvri uchun bu tergovchilardan nafratlanar edi. Endi esa aksincha bo'lyapti haqiqatni ochishga intilayotgan mayorni ko'rarga ko'zi yo'q. "Endi bu haqiqatlarning menga nima keragi bor, - deb o'ylardi u, - hayotimni barbod qilishgan bo'lsa, bu dunyodan ilinjim qolmagan bo'lsa..."

Jahongir ming bir xayol qurshovida uyquga ketdi. Uyqu boshqalarga orom ulashsa, unga azob beradi. Ko'zi uyquga ketishi bilan miyasiga uya qurib olgan ko'rgan-kechirganlari ko'rshapalakdek uyg'onib, uni har ko'yga soladi. Arvohtar bilan gaplashadi, iblislar qanot chiqarib uni uchiradilar, osmonga olib chiqib chumchuq patiday o'ynaydilar.

Ayniqsa, qamoqdagi tunlar beorom kechadi.

Bu safar iblislar uni xoli qo'yishdi. Ko'ziga Daydidaradagi o'sha chinor ko'rindi. Chinor... barglari bitta qolmay to'kilgan. Shamol bu barglarni qaygadir uchirib ketgan. Atrofda shisha siniqlari. Daraxt ostida kimdir o't yoqib uning tanasini odam sig'adigan darajada o'yib yuborgan.

- Sizga ozor yetibdi, Chinor bobo, - deydi Jahongir, - mening bag'rim ham sizning kuygan tanangizdek o'yilib ketgan. O'shanda bargingizni to'ka qolganingizda bu ko'rguliklar yo'q edi menga. Ayting endi, bu boshga yana qanday savdolar tushadi?

Chinor javob bermaydi, qayg'u bilan tebranadi. Tanasidagi o'yiqlik - go'yo uning og'zi. Tili esa sug'urib olingan...

Tepadan ovoz keldi. Jahongir shoshib qaraydi: yo'g'on shox ustida Zokirxo'ja o'tiribdi. Qo'lida tasbeh.

- Ehtiyot bo'ling, yiqilib tushasiz, - deydi Jahongir unga.

Shunday deyishi bilan shox qarsillab sinib, Zokirxo'ja to'g'ri Jahongirning ustiga qulaydi...

Nafasi qaytib, terga pishgan Jahongir cho'chib ko'zini ochdi: qamoqxona hali ham tun hukmida. Bir necha mahbus kim o'zarga baralla xurak otadi. Tashqaridagi qadam ovozlari soqchilarning bedorligidan darak.

Jahongir ko'p yillardan beri Zokirxo'jani eslamas edi. Birinchi marta qamoq jafosiga uchraganida hamdard bo'lgan bu odamning jasadi uzoqlarda qolib ketgan. Bir umr Olloh yo'lida xizmat qilgan bu musulimga kafan, janoza nasib etmadi. Jahongir Zokirxo'jani har eslaganida "Musofirlikda oltin topish oson, jon taslim qilish qiyin", deb qo'yardi. Aslida bu - Zokirxo'jani gapi. Tanasi kafan ko'rmagan, lahad ko'rmagan musulimning gapi. Qulog'iga Olloh nomi bilan azon aytilgan, "Olloh", deb tili chiqqan, umr bo'yi toatibodatda bo'lgan muslim janozasiz ketdi. Inson bolasi boshiga turli kulfatlar tushishi mumkin. Bu dunyo azoblarini behad ko'p totishi mumkin. Lekin, Jahongirning nazarida kulfatlarning eng beshafqati o'sha Zokirxo'jaga nasib etdi. "Bir hovuch ona tuproqqa zor bo'lib, ko'z yumishni hech bir bandaga nasib etmasin". Bu ham Zokirxo'jani gapi.

Odamning bir yelkasida shayton, ikkinchisida farishta o'tiradi, deydilar. Shayton Jahongirga:

- Akang bir hovuch tuproqqa zor bo'lib o'ladi, - deydi.

Farishta esa:

- Akangni tuz-nasib tortib keladi. Xudo uning jonini sening qo'ling bilan oladi, - derdi.

Shayton ham, farishta ham aldadi.

Shu aldovga uchratguncha o'shanda Zokirxo'ja o'rniga uning jonini olmaydimi... "Astag'firulloh!" Jahongir yana kalima qaytardi. Xayolini chalg'itmoqchi bo'ldi. Biroq Zokirxo'jadan uzoqlasha olmadi...

...Jahongir temir panjarali darchasi bor vagonga chiqayotganida qayoqqa ketayotganini bilmagandi. Poxol to'shalgan vagon ichi sassiq edi, kishining nafasi qaytib ketardi. Eshik qarsillab yopilgach, ichkari dimiqqandan dimiqdi. Jahongir bitga talanib yotib, tongga yaqin ko'zi ilinibdi. Uyg'onsa - poezd to'xtab turibdi. Mahbuslar uyquda. Vagon ichi nimqorong'u. Jahongirning nazarida tong otgan-u, biroq, temir panjarali darcha tashqaridagi yorug'likni to'sib turganga o'xshadi.

Jahongirning yonginasida bir odam chordana qurib o'tirib olibdi. Uning kimligini farqlash mumkin bo'lmadi. Uning pichirlashidan ajablangan Jahongir diqqatini jamlab, quloq tutdi. Notanish odam uning quloq tutganini fahmlaganday ovozini picha ko'tardi:

- Yo Olloh, bilib-bilmay, tushunib-tushunmay, shayton yo'lga kirib, to'g'ri yo'ldan ozib, iymondan, vijdondan, insofdan chekinib qilgan gunohlarimni o'zing kechir. Akam bilan diydorlashish qiyomatga qoldi endi. Yo Olloh, akamga yorug' yuz bilan ro'baro' qil. Akam to'g'ri yo'ldan ozgan edi, o'zing kechir uning gunohlarini. Hali tavba qilmagan bo'lsa oxir-oqibat baribir tavba qiladi. U ko'rmaganlarni men ko'rdim. Shu paytgacha akam oldida gunohkorman, deb yurardim. Inshoolloh, haq ekanimni ko'zim tirikligida ko'rsatding. Endi o'lsam armonim yo'q. Yo Olloh, men sendan jannatdan joy so'ramayman. Shu ta'mada senga sig'inib yurgan bo'lsam, albatta do'zaxdan joy ber menga. Bu dunyoda ko'rgan rohatlarim evaziga do'zax azoblarini tortay. Men Rasululloh sallallohu alayhi va sallamga aytgan so'zlaringga amal qilib keldim. Gunohlarim bo'lsa o'zing jazo bergaysan. Bu dunyoda qolayotganlarning iymonini ber, go'daklarning rahmini ye. Bu qiyomat azoblariga go'daklarni duchor qilma...

Jahongirning uyg'onib, o'g'rincha quloq tutib yotganini sezib, norozi bo'lganday endi pichirlashga o'tdi. So'ng yuziga fotiha tortdi. Lekin shundan keyin ham o'rnidan jilmadi. U ko'zini bir nuqtaga tikkancha qotib o'tirardi. Jahongir ovoz chiqarib uni chaqirishni ham, indamay yotaverishni ham bilmay garang edi.

Notanish odam - Zokirxo'ja edi. Jahongir o'sha kuni tong otib, poezd jilgach, u bilan tanishdi. Biroq erta sahardagi ibodatdan so'z ochmadi. Tonggi munojotning sababini Zokirxo'ja ancha keyin, o'limi haq ekanini fahmlaganda aytib berdi.

O'sha tongda u uzlatga chekingan edi. Zokirxo'ja tun qorong'usida bir chimdingina uxladi. Ana shu bir chimdim uyqusida akasi bilan uchrashdi. Hibsga olinganidan beri tushlarida ko'p ko'rda akasini. Tushida ko'rganida ham, xayolida tiriltirganida ham akasi bilan ko'p bahslashar edi. Bugun... akasi indamadi. Og'zini ochib gapirmoqchi bo'ldi-yu, gapirolmadi. Zokirxo'ja akasiga qarab qo'rqib ketdi - uning tili kesib tashlangan edi... Shu qo'rquv bilan uyg'onib, Ollohga sig'inganicha moziyga chekindi. Qotib o'tirib o'sha so'nggi uchrashuvni esladi...

Ko'ngil yaralariga malham baxsh etishga qasd qilgan ko'klam dalalar, qirlarni uyg'otib tog'ning gadoy topmas so'qmoqlarigacha yetib keldi. Yigirmanchi yilning bahori yigirma besh oydan beri issiq go'shasidan yiroqlarda yashayotgan odamlarga tashvishli xabar yetkazdi. Bahorga chiqib, birlashib, g'animlarga so'nggi zarba berilishini kutayotgan islom lashkarlari amiralmuslimin Madaminbekning qizillar bilan sulh tuzganini eshitib, hayratdan dong qotdilar. U'tgan bahor mo'minlarga va'z ayta turib, "Ahli musulim, yer yuzin lolazor tutdi demanglar, bu shahidlar yuragidan oqqan qondir. Muqaddas lolazorni kofirlar qadami toptar ekan, yorug' dunyo bizga haromdir", degan Zokirxo'ja bu xabarni eshitganidan beri o'ziga kelolmaydi. Nazarida o'sha ondan boshlab quyosh harorat emas, sovuq nafas ufurayotgandek vujudi muzlaydi. O'n kun ilgari yechib tashlagan po'stiniga o'ralib titraydi. Bugun ham shu holda o'tirganida navkar kirib, qo'rboshi chorlayotganini aytdi.

Qo'rboshi yolg'iz edi. Zokirxo'ja chorlovning sababini bilmay ajablandi.

- Biz yoqlarga Madaminbek qadam ranjida qilyapti emish, - dedi qo'rboshi.

- Kelsalar bosh ustiga, - dedi Zokirxo'ja. - Maqsadlari nima ekan?

- Anglamadingizmi? Uning maqsadi bitta - barchamizni qul qilish.

- Alqissa... sulhga da'vat etib kelyaptilarmi?

Qo'rboshi javob bermadi. Tizzalarini uqalab uzoq o'tirdi.

- Nima qilamiz? - dedi u nihoyat. - Sulh tuzamizmi biz ham?

Zokirxo'ja da'fatan javob bera olmadi. U bu haqda ko'p o'ylagan edi. Sulh - begunoh qonlar to'kilmagining oldini oladi. Elga osoyishtalik beriladi. Ammo keyin-chi? Ana shu "keyin-chi?" degan savolga javob topolmay boshi qotar edi.

- Sulh tuzsak, yigitlar issiq o'rinlariga qaytishadi, o'lim bo'lmaydi. Bu Xudoga ham ma'qul ish, - dedi qo'rboshi o'z savoliga o'zi javob berib. - Lekin bu dayuslar o'z holimizga qo'yisharmikin? Islomni oyoqosti qilishmasmikin? "Alhamdulillah,

musulmonman", deguvchi tillar kesilmasmikin? G'ayridinlarga nima kerak? Bizning osoyishtaligimizmi? U holda ne sababdan bizga qilich tortdilar? Nekolayni o'ldirdilar. Unda ham talato'p. Unda ham osoyishtalik zarur. Bizga jon kuydirmaklarining boisi nima? Madaminbek bularni o'ylamadimi ekan? Gapiring?

Qo'rboshining so'nggi amri tahdidli edi. Shu bois Zokirxo'ja biroz sarosimalandi.

- Savollaringizga javob bermakka aqlim qosir, - dedi past ovozd.

- Bekning aqli qosir emas, nima qilishini biladi. Uning maqsadi mengagina ayon emas. U bir qanotimizni uzib tashladi. Endi bir qanot bilan uchib bo'lmaydi. Xo'sh, yigitlarga izn berib yuboraymi yo Qashqarga ketib payt poylayinmi?

- Qashqarga ketmoq... sharmandalik yuki bilan ketmoq... Yurtni tashlab-a? Payt poylasangiz yangi qanot o'sib chiqarmikin?

Bu gap qo'rboshiga malol keldi. Zokirxo'jaga o'qrayib qaradi;

- Boring, hozirligingizni ko'ring. Madaminbekni pastdagi qishloqda qarshi olamiz. Qarorgohimizga kelib bu yerlarni bulg'ab yurmasin.

Zokirxo'ja qo'rboshining bu qaroridan bildiki, uning niyati buzuq. Bir shumlikni diliga tukkan. Pastga tushib qishloq atrofiga qo'yilgan pistirmalarni ko'rgach, Xudodan qo'rboshiga insof tiladi. Madaminbek bilan kelgan odamlar orasida akasini ko'rib, adashganlarga rahm etishni so'rab Ollohga nolalar qildi.

Qo'rboshi g'azabini ham nafratini ham yashirmadi. Madaminbek shunday bo'lishini oldindan bilganmi, bu g'azab, bu nafratni mayin jilmayish bilan yengmoqchi bo'lib qo'rboshining izidan uyga kirdi. Zokirxo'ja ularga ergashmay, bir nafas hayalladi.

Akasini chetga tortib shivirladi:

- Odamlaringiz shuginami?

- Ha. Biz sulhga keldik, hammamiz qurolsizmiz.

- Tezda keting bu yerdan. Hech kim omon qolmaydi. Sulhga umid qilmang.

Zokirxo'ja shunday deb ichkari kirganida qo'rboshi Madaminbekka dag'dag'a qilmoqda edi:

- Erkimizni o'zimizga beradigan bo'lsa, ikki yil qilich choparmidi? Yo'q, bek, agar shu va'dalarga inongan bo'lsangiz lodonsiz.

Agar shu gapga ishonsak, nevara-chevaralarimiz bizni qarg'ab o'tadilar. Bu gapga ishongandan ko'ra, bitta qolmay qirilib ketsalariga bo'lmasmidi, deyдилar. Sen lodon emassan, bek, sen - xoinsan!! Sening boshingni o'z qo'lim bilan uzaman. Bu dunyoda ko'p gunohlar qildim. Endi Xudo yo'lga bir savob qilay...

"Muzokara" deb atalmish bu uchrashuv kutilmaganda tez tugadi. Madaminbekning aytar gaplari o'zi bilan ketdi. Kim haq, kim nohaqligi sir bo'lib qoldi. Zokirxo'ja tashqariga chiqib Madaminbekning chopib tashlangan odamlarini ko'rdi. Shahidlar orasida akasini topmay, ko'ngli bir qadar tinchidi. Akasining pistirmalarni dog'da qoldirib, qishloqdan qanday chiqib ketganini bilmaydi. Qo'rboshi Qashqardan panoh topib, o'zi esa uyiga qaytgach, akasini bir martagina ko'rdi. "Minnat bo'lmasin", deb o'sha mash'um kechani eslamadi.

Zokirxo'jani hibsga olganlarini akasi ko'rdi. Biroq oraga tushmadi. Bir og'iz gapirmadi ham. Aytiladigan so'zlar qiyomatga qoldi. U shundan alamda.

Sovuq o'lkada terlamadan holdan ketib jon taslim qilayotgan Zokirxo'ja umrining bir chimdimi haqidagi hikoyani Jahongirga aytib bergan edi. Boshga tushib ko'z ko'rgan o'zga voqealarni esa xotirasining zimiston chodiriga o'rab yer bag'riga o'zi bilan olib ketdi. Zokirxo'janing sovuq o'lkadagi bir necha kunlik umri, bir chimdim hikoyasi necha yillardan beri Jahongir bilan tirik yuribdi. Jahongir Zokirxo'janing omonat gaplarini topshiray deb uning akasini ikki marta qidirdi. Birinchi gal uchrata olmadi - uzoq safarda ekan. Ikkinchi marta xunuk xabar eshitdi - Mirsharopov bilan birga qamoqqa olinib, otib tashlanibdi - u xalq dushmani ekan...

Jahongir hozir ana shularni esladi. "Zokirxo'ja akasiga so'nggi so'zini ayta olmadi. U ham shunday bo'lgandir. Qiziq, akasi qo'lga kishan urilganda Zokirxo'jani yodga oldimi? Oraga tushib ukasini qutqarib qololmaganidan o'kindimi? U dunyoda aka-uka uchrashib nimalarni gaplashdilar ekan?.." Shu savoldan Jahongirning yuragi hapqirdi. O'zlari-chi? Hademay u dunyoda diydor ko'rishganlarida nimalarni gaplashadilar?

Sasib ketgan qamoqxonada bedor yotgan Jahongirning miyasini shu savollar kemirar edi.

Sirtmoqni kim tashlagan?

Parda-devor ortidagi ayol ko'nglidan kechgan gaplardan bexabar mayor Solihovni Qirqbel qishlog'ida nimalar kutyapti ekan? Kechasi bilan ezib yoqqan qor aralash yomg'irdan so'ng iyig'i chiqqan yo'ldan mashina yura olmadi. Yo'l tikkalagani sayin g'ildiraklari chirpirak bo'lib aylanib, loyga botib qolaverdi. Bu ahvolda Qirqbel qishlog'iga yetolmasligini sezgan mayor Sanjar Solihov mashinadan tushdi. Kapitan Jabborov ham noiloj unga ergashdi. Kapitan ehtiyot bo'lib qadam bosishga qanchalik harakat qilmasin, birpasda oyog'idagi botinka loyga botdi. Etik kiyib olmaganidan afsuslandi. "Yo'lning bunaqaligi tushimga kiribdimi", deb o'zini o'zi oqladi. Harbiychasiga katta-katta qadam tashlayotgan mayorga yetib yurish qiyin edi. Mayorning yurishi aslida shundaymi yo atay tezlab ketyaptimi, Jabborov bilolmadi. Mayor orqada kelayotgan hamrohiga qaramasdi. Uning xayoli turmada o'tirgan Jahongirda edi. Fe'li, xatti-harakati bir-biriga o'xshagan jinoyatchini topish qiyin. U Jahongirga o'xshagan nusxani shu paytgacha uchratmagandi. Peshonasida yozuvi bor bu odam uni aldab qorong'i g'orga kiritib yuborganday edi. Solihov Jahongir bilan bo'lgan so'nggi suhbatni o'ylab borardi. Jabborov esa buni boshqacha tushunib "Men bilan gaplashgisi yo'q ekan, nima qilardi tinchimni buzib", deb o'yladi. Besh qadamcha orqada qolib kelayotgan Jabborov bir oz nafas rostlab olish maqsadida mayorni gapga tutdi:

- O'rtoq mayor, bu qishloqqa avval ham kelganmisiz?

Solihov to'xtab orqasiga o'girildi.

- Yo'q, birinchi kelishim, - dedi u, Jabborovning maqsadiga tushunmay. - Nimaga so'rayapsiz?

- Yurishingizga qarab, yo'lni bilarkansiz, deb o'ylabman.

- Bu atrofda boshqa yo'l ko'rmaganim uchun tikka boryapman.

Ikki chaqirim yo'lni it azobida bosib o'tishdi. Yaxshiki, qishloq soveti raisining xonasi issiqqina ekan. Hali qaynog'i o'lmagan choydan bir piyola ichib, onadan qayta tug'ilganday bo'lishdi.

Rais Solihovning gaplarini eshitgach, u ko'rsatgan suratlariga diqqat bilan tikildi.

- Mana bu odamni ko'rganman. Asli shu qishloqlik deb eshituvdim. Lekin o'zi bilan hamsuhbat bo'lmaganman. Bu odamni esa... - rais marhum Sharipovning suratiga ajablanib tikildi, - kimgadir o'xshaydi, yo'q, tanimadim bunisini.

- Bu odamning ismi Jahongir. Yoshi ellik oltida. Tug'ilgan yeri shu Qirqbel qishlog'i. Uni kim tanishi mumkin?

- Unimi?.. Damin aka. Qishloqqa kelsa, Damin akanikiga qo'nar ekan. ammo-lekin... Damin aka ham o'tirib chiqqan. Bir balosi bormi, deyman bularning. Chaqirtiraymi?

- Ha, tezlik bilan odam yuboring, - dedi Jabborov. - Bitta odam qo'shib bersangiz o'zimiz olib kelaman.

- Yo'q, to'xtang, - dedi Solihov Jabborovga qarab. - Bu yerga olib kelsangiz undan gap ololmaysiz. O'zimiz boraman. - Mayor shunday deb raisga o'girildi. - Damin aka deganingiz kim, nimaga qamalgan.

- Qishloqda muallimlik qilgan, deyishadi. Urush arafasida qamashgan. Man etilgan kitoblarni targ'ib qilar ekanmi-ey. Xullas, aksilinqilobiy ishlar bilan shug'ullangan.

- Aybini o'zingiz ham aniq bilmas ekansiz.

- To'g'ri, bilmayman. Men bu qishloqda yangi odamman.

- Unda yo'l ko'rsating. Damin akanikiga o'zimiz kirib chiqaman.

- Malol kelmasa, men ham borsam? - dedi Jabborov piching ohangida. Mayor uning "Ho'v, akaxon, biz ham yuribmiz orqangizdan ergashi-ib", demoqchi ekanini tushundi.

- Siz... - Solihov unga javoban "botinkangizni quriti-ib o'tiraturing", demoqchi edi, biroq begona odam oldida mulzam qilishni istamadi. Quruqqina qilib: - Yuring bo'lmasa, - deb qo'ydi.

Damin aka deganlari qishloqning adog'ida yashar ekan. Qishloqdagi uylar yelkama-elka turgan odamlarday yonma-yon qurilgan, tomlari tomlariga ulanib ketgan. Do'nglikka qurilgan bu uy esa xuddi moxovlarning boshpanasiday ajralib turardi.

Tomiga qalin loy bostirilgan, devorlari ancha nurab qolgan o'yingning eshigini Solihov asta taqillatdi. Dam o'tmay eshik g'ijirlab ochilib, ostonada jikkakdan kelgan, ko'zlari chaqchayib turgan odam ko'rindi. U notanish, kutilmagan mehmonlarga bir nafas ajablanib qaradi-da, taraddudini oshkor etib qo'ymaslik uchun ularni darrov ichkariga taklif etdi. Daminning jussasi kichik bo'lgani bilan ovozi guldirakday edi. Bu ovozni eshitib, bu jussani ko'rgan odamning ajablanmasdan iloji yo'q edi. Solihov ham ana shu ajablanish bilan uning izidan ichkari kirdi.

Imorat tashqaridan mung'ayib ko'ringani bilan, ichkarisi orasta edi. Tokchalarga kitoblar tartib bilan terilgan. Taxmonning yarmiga yetib-etmay ko'rpa taxlangan. Uy to'ridagi sandalga yopilgan biroz uringan ko'rpa ustiga ozoda dasturxon yozilib, guldor patnis qo'yilgan. Xonada bulardan bo'lak ko'zga tashlanuvchi jihoz yo'q. Xonaning orastaligi uy egasining nozik ta'bidan darak berib turardi.

Poyabzallar yechilgach, mezbon ularni tanchaga taklif etdi. Mehmonlar joylashib o'tirib olishgach, u daf'atan:

- Sizlar enkevededanmi? - deb so'radi.

- Men oblast jinoyat qidiruv bo'limidanman. Bu kishi - kapitan Jabborov, rayondan. Qiziq... bizni qaerdan bildingiz?

- Ko'zlaringiz aytib turibdi. Ayniqsa, bu kishiniki. Tabib tabibmas, boshidan o'tgan tabib deyishadi-ku? Sizlarga o'xshaganlarni xo'b ko'rdim. Olam tinchidi, deb shukur qilib o'tirsam, hali meni unutmabsizlar-da, a? Bu deyman, qolgan-qutgan gunohlarimni titkilib topganga o'xshaysizlar.

- Damin aka, sizning gunohingizni izlab kelmadik. Bir yumush yuzasidan bezovta qilib o'tiribmiz. Daydidaradagi qotillikni eshitgandirsiz?

- Ha... - Damin shunday deb uf tortdi. - Jahongirni qamabsizlar, eshitdim. Jahongir menikiga kelib turardi. Buni ayg'oqchilaringiz yetkazishgan, albatta. Hammayoqda ayg'oqchilaringiz urchib yotibdi. Lekin aytib qo'yay, Daydidaradagi ishdan bexabarman.

- Biz sizdan gumonsirayyotganimiz yo'q. Ayrim narsalarni aniqlashda yordamingiz kerak, - dedi Solihov.

- Yordam bermasam-chi? - dedi Damin unga tik qarab.

- Bu endi vijdoningizga havola.

- Shunaqami? - Damin tiz cho'kib, qo'llarini patnisga tirab, Solihov tomon sal engashdi. Bo'yin tomirlari o'ynab ketdi. Shu turishida o'ljasiga tashlanishga shay turgan qoplon vajohatiga kirdi. - Vijdoning havolami? - uning ovozi titrab chiqdi. - Meni oborib tiqib qo'yanlaringda vijdondan gapirmagan edilaring. Men nima uchun sakkiz yil o'tirdim? Julqunboyni odamlarga o'qib berganim uchunmi? Xo'sh, Qodiriy dushman emas ekan-ku? Oqlandi-ku? Yoqib yuborgan kitoblarning zararli emas ekan-ku? Bular kimning vijdoniga havola? Daydidarada bir cholni otishibdi. Qotilni izlab yuribsanlar. Qodiriylarni otganlarni kim qidiradi, kim jazolaydi? Mening ko'z oldimda jarga olib chiqib otishardi odamlarni. Gunohlarini bilmay ketishdi u bechoralar. Bu qabohat kimning vijdoniga havola?! Suvdan quruq chiqasanlar hammalaring. Bor gunohni mo'ylovga to'nkab o'zlaring farishtaday yuribsanlar.

Ovozda paydo bo'lgan titroq butun badanga ko'chdi. Solihov "Mayli, dardini to'kib olsin, keyin gaplashish oson bo'ladi", deb indamay o'tirdi. Jabborovning ko'ngliga esa g'ulg'ula tushdi. Nazarida Damin aynan uni ayblayotganday, hozir uning yoqasidan olib "Barcha begunohlarning qotili shu", deya ayyuhannos soladiganday edi. Jabborov Daminga ham biroz hadik, ham biroz nafrat bilan qarab qo'yar edi. "Mening qo'limga tushganingda omon chiqmasding, g'alamis, - deb o'ylardi u. - Gapirib ol, kuning tug'di. Hali biz gapiradigan zamonlar ham yana kelib qolar. Sendaqalarning tuxumini quritib yuborish kerak edi. Hechqisi yo'q, shunday kun ham keladi..."

Damin hayajonga berilib so'zini yo'qotdi. Solihovning xotirjam o'tirishi ta'sir etib, joyiga cho'kdi. Chuqur xo'rsindi.

- Damin aka, ho'lu quruq baravar yondi, bilaman. Sizga tasalli bermoqchimasan. U kunlarni unuting, deyolmayman. Vaqti kelib aybdorlar yuzaga chiqishadi. Lekin biz hozir Daydidaradagi qotilni topishimiz kerak. Vazifamiz shu.

Bu gapdan keyin oraga sukut cho'kdi. Damin ko'rpaning bir chetini ko'tarib otashxonadan choynakni oldi-da, chegalangan piyolaga choy quyib Solihovga uzatdi.

- Aybga buyurmang, inim, jahl kelsa, aql ketadi. Shunaqada odamgarchilikni unutilib qo'yarkansan. Bir tomoni qarichilik, bir tomoni o'tmish... Shu uyda qishloqning kattayu kichiga to'planardi. Men ularga Otabek bilan Kumushning qismatini o'qib berardim. Qayta-qayta o'qirdim, biroq baribir kelaverishardi. Bir kuni oqshomda ikki kishi bostirib kirdi. Qo'limdagi kitobni tortib olishdi. Tokchadan ham bir-ikki kitobni saralab olib odamlarning ko'z o'ngida yoqishdi. Otabek ham, Kumush ham oh urib ko'z o'ngimizda yondi-ya! Voy, kitob ko'r qilgurlar-ey, deyman, men-ku unsur ekanman, kitobda nima ayb? Uning ichida ertak, doston bor, alifbe bor-a!? Mana, Julqunboyni qayta chiqarishibdi. O'qimasam ham bo'lardi, chunki har bir harfi yod bo'lib ketgan manga. Lekin qiziqib o'qidim. Ko'p joylarini tushirib qoldirishibdi. Bu qanaqasi bo'ldi? Yozuvchini oqlaganing nima-yu, yozganini qaychilaganing nimasi? Shundan bo'g'ilib o'tirgan edim, sizlar kirib keldingiz... Aybga buyurmanglar. Ana endi so'raydiganingizni so'rang, hovurim biroz bosildi.

Solihov yon cho'ntagidan ikkita surat chiqarib Daminga uzatdi. Damin marhum Sharipovning suratiga uzoq tikildi.

- Kingadir o'xshatayman.

- Uni ko'rganmisiz? Balki Muhammadrizaev bilan birga kelgandir?
- Yo'q, Jahongir yolg'iz kelardi. Bu odam... oqsamaydimi? Chap oyog'i sal kaltamasmi?
Solihov yelka qisdi: buni surishtirib ko'rmagan edi. Damin jag'ini silab yana suratga tikildi.
- Olamgirga o'xshab ketadi.
- Kinga?
- Jahongirning akasi bo'lardi. Ota bir, ona boshqa. U Jahon qamalgan yili chetga qochib ketgan. O'likmi, tirikmi, daraksiz edi. Qosh-ko'zi o'xshab turibdi. Agar oqsoq bo'lsa, shu - Olamgir. Bu odam ham kerakmi sizlarga?
- Daydidarada o'ldirilgan shu kishi. Lekin uning ismi Olamgir emas - Siddiq Sharipov. Tug'ilgan yeri - Yusufxona. Shunaqa qishloqni eshitganmisiz?
- Yo'q, eshitmaganman, - dedi Damin bosh chayqab. - Daydidarada nima bor ekan unga?
- Shuni aniqlashimiz kerak-da. Damin, aka, to'rtinchi yo beshinchi oktyabrda Muhammadrizaev uyingizga kelmaganmidi?
- Jahongirmi? Kelgan edi. Nima, rostdan ham uni qotil demoqchimisiz?
Solihov Jahongirning qotillikni bo'yniga olayotganini aytib o'tirmay "Shunaqa gumon bor", deb qo'ya qodi. Damin peshonasiga shapatilib, bosh chayqadi.
- Voy sho'rpeshona, peshonang buncha sho'r bo'lmasa, oshnam, endi bu ko'rgulik bormidi senga?! Uni uch marta quruq gumon bilan qamadilaring. Bitta tirik jonga shuning o'zi yetmaydimi?
- Damin aka, gumonga ishonib beayb odamni jazolamaslik uchun bu tomonlarga kelib yuribmiz.
Damin "bu odamlarga ishonsa bo'larmikin", deganday kutilmagan mehmonlarga bir-bir qarab oldi.
- Jahon bilan bolalikdan oshnamiz. Mening savodimni shu oshnam chiqargan. Madrasa ko'rgan alloma yigit edi. Jamiyatlaringga ko'p foydasi tekkan bo'lardi. Otasini kimdir kechasi otib qo'yan. Bir kuni, shunaqa kech kuz edi, oqshomda talato'p boshlandi. Besh-o'n kishi otildi. Shuning ustiga Jahongir kelib qoldiyu baloga uchradi. Talato'pni boshlaganlar qochdi, jazoni Jahongir tortdi. Shundan beri u bechoraga kun yo'q... Ha... gumonisirayotgan ekansiz, Jahongirning taqdir daftarini o'qib chiqarsiz. Siz Jahon keldimi, yo'qmi, deb so'ratingiz, a? Ha, keldi. Beshinchida ertalab keldi. Ustida yangi to'n, boshida yangi do'ppi. Oyog'ida etik...
... Damin barvaqtroq ish boshlab tanchani ochmoqchi edi. Erta kelgan kuzning sovuq nafasini oyoqlari sezib sirqiray boshlagandi. Kech kuz, qish, erta bahorda uni bu azoblardan qutqaruvchi yolg'iz panohi shu tancha. Sibirdan ortirib kelgan bu dardni faqat shu tancha oladi. Eshik-derazani lang ochib, namatni bir chetga surib endi bo'yрани ko'taraman, deganda Jahongirning ovozi eshitildi.
- Ha, ko'chapsanmi? - dedi u eshik og'zini bulutday to'sib.
- Endi ko'chib qayga ham sig'ardim, qishning g'ami bu, oshnam, - dedi Damin bo'yрани joyiga qo'yib. Namatni qayta solaman deganda Jahongir unamadi.
- Meni senga Xudoning o'zi yetkazdi. Kel, qarashvoray, - deb qo'lga ketmon oldi.
Jahongir tanchani ochdi. Damin o'choqqa o't qalab, qumg'onni qo'ydi.
Tanchaga cho'g' tushib, bir piyoladan choy ichilgach, Daminning joni orom oldi. Jahongir tanchada uzoq o'tira olmadi - oyog'ini tortdi.
- Qanday o'tiribsan, odamni yondiraman deyapti-ku?
- Ilohim oyoq og'rig'ini tortma, oshnam. Yildan yil yomon bo'lyapti. Yolg'iz yashashga qo'rqadigan bo'lib qoldim, - dedi Damin. - Bexos omonatimni topshirsam, shu tanchada sasib yotaveraman. Yolg'izlik Xudoga xos, deb to'g'ri aytishar ekan. Odamzod kimlar bilandir birga yashashi lozim ekan. Endi ming oh uray, foydasi yo'q. Xotinim birovga tegib ketgan ekan, men ham uylanavermaymanmi, etak-etak bolalarni tug'dirib tashlamaymanmi?... - Damin, ming la'nat, deganday qo'l siltab qo'ydi.
- Qarib bir qop o'tin bo'lib qolibsani, hozir ham uylanib olaver.
- Qishloqda erga tegishi mumkin bo'lgan bittagina beva bor. Madad qallobning bevasi. O'shanga uylanaymi? Qancha odamni quritdi u ablah. Meni qamashganda ham guvohlik bergan. Endi kelib-kelib shuning sarqitiga uylanamanmi?
- Men "o'sha bevaga uylan" dedimmi, buncha chirillaysan?
- O'shani eslasam qonim qaynab ketadi. U ablah sal barvaqtroq o'lib ketdi-da, hozir tirik bo'lgandami?..
- Qo'lingdan nima kelardi? Sotganlar, qamaganlar, otganlar - hammasi yuribdi davrini surib. Nohaqlik bir dumalab haqiqatga aylandi deysanmi? Aylangan bo'lsa ham po'stinini almashtirdi. Ichi o'sha-o'sha. Iblis o'lgani bilan uning qabri atrofida faryod urayotganlardan qo'rqqulik. Ke, qo'y shu siyosatini, gapirgan bilan foydasi yo'q.
- Sen bir umr siyosatdan qochib yurding. Shuning uchun ham kosang oqarmadi.
- Seniki oqardimi?
- Men boshqa toifaman. Sen alloma toifasan. O'zingni chetga olganing uchun Xudo seni jazoladi.
- Chetga olmaganlarni-chi?
- Gapni aylantirma.
- Sen ham chaynalaverma. Har bir odamning o'z siyosati, o'z maqsadi bo'ladi. Men Xudodan "maqsadimga yetkar", deb so'rab yashadim. Maqsadimga qaysi yo'llar bilan yetkarish yolg'iz Olohning ishi. Shu azobli yo'llarni ma'qul ko'ribdimi, hazor-hazor shukur. Meni turmalarga qamadilar. Ammo ruhim ozodlikda yurdi. O'risning sovuq yerlarida jismim azob cheqdi. Biroq ruhim erkinlikda qoldi. Chunki ruhimni Olohning panohiga berib edim. Yomonlik jabrini faqat menu sen ko'ribmizmi? Sen qahringni sochaverma, yuragingni keng qil.
- Yuragim keng, oshna. Menda bitta emas, ikkita yurak bor. Biri yomonlar uchun zulmat bo'lib qorong'ulikka o'raydi, ikkinchisi quyosh bo'lib yaxshilarga nur beradi, - dedi Damin. Xayoliga kelgan bu dono fikrdan o'zi ham mamnun bo'lib, tomoq qirib qo'ydi. Jahongir uning mamnunligini sezdi. U bunday holda Daminning fikrini ma'qullamagan odam baloga qolishini bilardi. Biroq, oshnasining fikrini to'g'ri deya olmas ham edi. Shu sababli Daminga tikilib, picha kutdi.
- Xudo bitta, - dedi u bosliqlik bilan, - odamning tili ham, dili ham bitta. Ikki dilli, ikki tilli, ikki Xudoli odam riyokor bo'ladi. Sen musulmon farzandisan. O'sha bittagina yuragingni barchaga teng ulash. Shunda Olohga yorug' yuz bilan ro'baro' bo'lasan. Damin bu gaplarni eshitib, boshini egib oldi. U vujudida uyg'ongan g'azabni bosib o'tirardi. Uzoq yo'l bosib kelgan oshnasiga qattiq gap aytib, ko'nglini xira qilishni istamadi. Tizgin bo'shab ketsa "Oloh, Oloh, deb yurib ko'rgan kunlaring shu bo'ldimi", deb ko'p gaplarni aytib yuborishi, oshnasining yuragidagi yaralarni tirnab qo'yishi mumkin.
- Endi menga ijozat ber, - dedi Jahongir. - Safsata sotib jig'ingga tegmay. Dunyo sening ko'zingga boshqacha ko'rinadi, menikiga boshqa. Aytishganimizning foydasi yo'q. Men senga bir gapni aytgani atayin keldim: qolgan umringni toat-ibodatda o'tkaz. Shuncha kitob o'qiganing yetar.

- Menga xat o'rgatgan odamning gapimi bu! - Damin endi jahlini yashira olmadi. - Men kecha-kunduz uxlamay kitob o'qishim mumkin, lekin sen yozib bergan oyatlarni yodlayman, desam uxlab qolaman.

- Yosh bola emassan, esingni yig'. O'ligim tanchada qarovsiz yotmasin, desang, toat-ibodat qil.

Jahongir yuziga fotiha tortib, o'rnidan turdi.

- Shu ketishda shaharga jo'naysanmi?

- Yo'q, hozir Daydidaraga borama. Oqshomda yoningga qaytaman. Bir dardlashib yotamiz. Balki qishloqda butunlay qolarman.

- E, bormisan, oshnam. Qo'y, o'sha shaharingni. Qariganda bir-birimizga suyanib yashaylik.

Jahongir qaytgach, Damin guzarga tushib go'sht olib chiqdi. Qozon osdi. Sabzi-piyozni qovurib, do'stini kutdi.

Jahongir quyosh botmay turib qaytdi. Yo'lda yiqilganmi, o'ng yengi loy. Rangi oqargan. Ertalabki bosiqiligi, xotirjamligi yo'qolgan. Lablari uchadi.

- Nima balo, bezgak tutdimi? - dedi Damin, uni qarshi olib.

- Shunaqaga o'xshaydi, etim uvishyapti, - dedi Jahongir.

Damin uni tanchaga o'tqazib choy uzatdi. Jahongir bir qultum ichib piyolani patnis ustiga qo'ydi. Boshini egib ancha vaqt jim o'tirdi. So'ng "Oллоh, gunohimni o'zing kechir", deb pichirlab do'stiga qaradi. Endi lablari uchmadi. Biroq ko'zlaridan nur qochgan, qarashlarida ma'no yo'q edi.

- Oллоh yuz o'girdi yana mendan, - dedi bo'g'iq ovozd. U bor dardini ana shu so'zlard ifoda etdi.

- Dardingni menga ayt, malham bo'larman, balki, - dedi Damin.

- Dardim... bu mening dardim... hech kimni sherik qilmayman. O'zim bilan birga ketadi.

Jahongir shunday deb yana boshini egdi. Damin uning xatti-harakatida bir sir yashiringanini sezsa ham so'rashga jur'at etmadi. Bu sir birovg'a aytiladigan bo'lsa, Jahongir aytardi. Indamayaptimi, demak, so'rashning foydasi yo'q.

- Men guruch solay, - dedi Damin vazmin ohangda.

- To'xta, o'tir... men ketaman.

- Nasibangni tashlab ketma.

- Nasibam... nasibam qirqilganga o'xshaydi. Endi, oshnam, boshqa ko'rishmasak kerak. Yaxshi-yomon gaplarim uchun, bergan osh-tuzing uchun rozi bo'l. Men sendan roziman.

- Bu nim deganing? O'limni bo'yingga olmoqchimisani?

- Bilmayman... men o'lmayman o'lmasligim kerak, deb yashadim. Xudoyim dilimga bir niyat solgan edi. Shu niyat ushalmaguncha Oллоh jonimni olmaydi, derdim. Niyatim ushalmadi. Umr bo'yi Oллоhim bergan barcha azoblarga shukur qilib don yetishtirdim. Yetishtirdimu chumchuqqa oldirdim. Endi... bilmayman... Mendan gap so'rama... Agar o'tganimni eshitib qolsang, ruhimga duo bag'ishlasang bas.

- Yozib berganlaringdan birini yodlab o'qisam o'qirman, lekin Xudoga ishonmayman-ku, bu yog'i qandoq bo'ladi?

- Ertami-kechmi, baribir ishonasan. Bandaning boshqa yo'li yo'q.

U shunday deb fotiha o'qidiyu turdi. Damin unga qarshilik qilmadi.

Jahongir qabriston tomon yurdi. U shirin uyquday bir o'limni orzu qilgan edi. Bu orzuga yetishishi ham gumon bo'lib qoldi. Damin so'nggi diydor kunini, do'stining so'nggi gaplarini aytib sukutga toldi. Mayor Solihov uning singan ruhiga yana azob bermaslik uchun darrov savolga tutmadi. Jabborov bezovtalanib soatiga qarab qo'ydi. Uni hozir bu jikkak odamning gaplari qiziqtirmas, aksincha loy yo'ldan iziga qaytish tashvishga solayotgan edi. Solihov hamrohining bezovtaligini sezib, unga norozi qiyofada boqdi.

Solihov Daminning ahvol-ruhiyasiga tushunib turardi, biroq u aytgan gaplar bilan kifoyalanib chiqib keta olmas, shu uchun sukutga ko'p erkinlik berolmas ham edi.

- Muhammadrizaev nima uchun qabriston tomonga ketdi?

- Ena-otasi o'sha yerda.

- Qishloqda boshqa hech kimi yo'qmi?

- Yo'q. Akasi qochib ketgan. Opalarini quloq qilgansizlar. Jahon ularni ko'p qidirdi, topolmadi.

- "Don yetishtirdimu chumchuqqa oldirdim", deb nimani nazarda tutgan ekan?

- Kim biladi, bu bir mataldir-da.

- "Sharipovni men o'ldirmoqchi edim, boshqa odam o'ldirib ketibdi", degan gap emasmi?

- Bilmadim. Sharipovingizni men tanimasam, Jahon uni menga gapirmagan bo'lsa.

- Muhammadrizaevning miltig'i bormidi?

- Miltiq nima qiladi unda? U xudojo'y odam edi. Odam o'ldirganiga men ishonmayman.

- O'zi bo'yniga olyapti-ku?

- Sizlarning qo'llaringizga tushgan odam qotillikni bo'yniga olish u yoqda tursin, onasiga uylanishga ham rozi bo'lib ketadi.

- Damin aka, besh qo'l barobar emas. Bu gaplaringiz o'rinsiz. Biz "bo'yingga ol", deb zo'rlamadik. Uni izlaganimiz ham yo'q. O'zi kelib bo'yniga oldi. Qotillik yuz bergan joyda etigining izi bor. Bizga bir narsa qorong'i: u Daydidaraga nima maqsadda borgan? Agar o'sha yerda ishi bo'lsa, nima uchun to'g'ri boravermasdan siznikiga keldi? U yerdan nima uchun yana siznikiga qaytdi?

- Tushunmadingizmi? - dedi Damin zarda bilan. - U meni xudojo'ylikka burmoqchi edi. O'lsa orqasida mendan bo'lak yaqini yo'q. Shu gapni aytib qo'ymoqchi bo'lgan.

- Marhumni uning akasiga o'xshatdingiz. Agar shu odam rostdan ham akasi bo'lsa buni sizga aytarmidi, "Akamni o'ldirib ketishibdi", demasmidi?

- Aytish lozim bo'lganini aytardi, lozimmasini aytmasdi.

Daminning keyingi gapida keskinlik sezildi. Solihov ortiqcha savol-javobga o'rin qolmaganini anglab, o'rnidan turdi. Ular qishloq soveti idorasiga kirmay izlariga qaytishdi.

- Bu Damin deganlari balki Rizaev bilan birga borgandir Daydidaraga? - dedi Jabborov.

- Balki borgandir, - dedi Solihov e'tiborsiz ohangda.

- Uslubingizga tushunmayapman, o'rtoq mayor. Rizaev bo'yniga oldi, etigining izi tasdiqlab turibdi. Bu tasdiq ham yetmasa, ana, oshnasi ham aytyapti. Borgan. Sarosimada qaytgan. Nima uchun sarosimada qaytgan? O'likni ko'rib qo'rqib ketganmi? Be, bunaqalar o'likdan qo'rqmaydi. Otishga otib qo'yib esxonasi chiqib ketgan. Balki Xudo oldida gunoh qilib qo'yganidan qo'rqqandir?

- Ha, kommunistman, shuning uchun ham partiyaga dog' tushirgan ishlarga befarq qaray olmayman.
- Siz Daminga o'xshaganlarni butunlay oqlab yanglishasiz. Gapiga tushunmadingizmi? Jamiyatimiz emas, "jamiyatingiz" dedi. U o'zini bizning jamiyatga mansub deb bilmaydi.
- Faqat ugina emas, ko'pchilik shunday fikrlaydi. Chunki jamiyat tizgini uzoq vaqt bizga o'xshaganlar qo'lida edi. Bu, birinchidan. Ikkinchidan, jamiyatni o'zgartirishdan avval odamlar ichki dunyosini, ruhiyatini o'zgartirish, ong darajasini ko'tarish lozim edi. Avval jamiyatni o'zgartirib olib, so'ng odamlarni shunga mos ravishda o'zgartirish mumkin emas. Biz ana shu mumkin bo'lmagan ishni amalga oshirish uchun tish-tirnog'imiz bilan kurashdik. Damin akaga o'xshaganlar xavfli emas. Aksincha "jamiyatimiz!" deb ko'krakka urib, jar soladiganlar xavfli.
- Men bu masalada siz bilan murosa qila olmayman.
- Shuning uchun bahslashib yurmasdan, qotilni topishni o'ylaylik. Haq-nohaqni ajratadigan eng odil hakam - vaqt. Loy yo'ldan borayotgan bu ikki odamning fikri, dunyoqarashi oyoqlaridagi poyabzallari kabi xilma-xil edi.

Farzand

Turmada ruhi azob chekib, Xudodan o'lim tilayotgan Jahongirning dardiga yana sherik bo'lishga to'g'ri keladi.

- "Muhammadrizayev, beshinchi oktyabr kuni Qirqbel qishlog'iga nima uchun bordingiz?
- Do'stimni ko'rgani.
- U bilan nimalarni gaplashdingiz?
- O'zi aytgandir.
- Men sizdan eshitmoqchiman.
- Olloh yo'liga qayt, bedinlardan yuz o'gir, dedim.
- Yana?
- O'lib qolganimni eshitasang, ruhimga duo bag'ishla, dedim.
- Daydidaraga nima uchun bordingiz?
- Ov qilgani.
- Miltiqsiz-a?
- Kim aytdi?
- Do'stingiz.
- Bekor aytibdi, miltig'im bor edi. U meni asrab qolmoqchi bo'lgan.
- Marhum oqsab yurarmidi?
- Yo'q.
- Qaerdan bilasiz, yurganini ko'rdingizmi?
- Ko'rmadim. Nachaynik, chalg'itmang meni.
- Daydidarada do'stingiz Damin ham bormidi?
- Yo'q edi.
- Murda atrofidagi uchinchi iz kimniki?
- Bilmayman.
- Boring, damingizni oling..."

Tepasi temir to'r bilan yopilgan uzun dahlizdan yurib kelayotgan Jahongirning xayolida shu savol-javob charx urardi. Har bir qadam tashlashi - bir savol. Har bir qadami uni mavhum olamga tortadi. Eshik sharaqlab ochiladi. Bu hibsxona eshigi emas - o'sha mavhum olam eshigi. Undagi temir karavot ham, qattiq yostiq ham - barchasi mavhum. "Bu dunyochi? Bormi o'zi bu dunyo? Xudo bu dunyoni nima uchun yaratdi? Odamlarni sinash uchun... Men o'tolmayapmanmi bu sinovdan?.."

Jahongir shu o'y bilan band bo'lib ichkari kirdi. Karavotiga o'tirdi. Hech kim undan "holing nadir", deb so'ramadi. Jahongir atrofiga qaradi: unga e'tibor beradigan zot ko'rinmadi. Avvalgi kuni shunday bo'lishidan rizo edi. Bugun o'kindi. Daminning yolg'izlik haqidagi aytgan gapini eslab o'tirganida shundaygina yuvingich yaqiniga qo'yilgan karavot temiriga peshonasini bosib turgan odam o'krab yubordi. Qamoqxona uchun bunaqangi yig'i, dodlash, faryod urish yangilik emas. Erkdan mahrum bo'lishni har kim har xil hazm qiladi. Birov tinmay xo'rsinadi, birov oh uradi. Jahongirga o'xshab avval ham qamoq jabrini tortganlar bunday manzaraga aytarli e'tibor bermaydilar. Chunki faryod urgan odam biroq fursat o'tmay o'zini bosib oladi, qilgan ishidan xijolat ham tortadi. Shu sababli g'amga bandi bo'lib to'lg'onayotgan odamni xoli qo'yish kerak. Qamoqxonaning taomili shu. Biroq taomil deganlari har qadamda buzilgani kabi bu yerda ham chetlab o'tilishi tabiiy. Faryod urayotgan kimsaga dalda beruvchi, yupatishga urinuvchi mehribonlar topildi. "Qo'ying endi, o'zingizni bosing", degan gaplardan keyin u battar avjiga chiqdi. Eshikka otilib, mushtlari bilan do'mbira qila ketdi.

- Berahmlar, zolimlar! - deb qichqirardi u bor ovozi bilan. Qo'yvorlaring meni, hech bo'lmasa bolalarimni o'z qo'lim bilan qo'yay yerga. Oxirgi marta bir ko'ray bolalarimni!..

Odami temir eshikni ura-ura toliqdi. Uni karavotiga qaytardilar.

- Bu qanday ko'rgulik, bu qanday ko'rgulik-a! - U odam shu gaplarni takrorlar, dam-badam peshonasiga urib qo'yardi. Bir mahal u o'rnidan turib atrofga alangladi:

- Odamlar, ichlaringda biron musulmon bandasi bormi, o'zi? Hech bo'lmasa shu yerda janoza o'qib qo'yaylik.

Hech kimdan sado chiqmagach, Jahongir unga yaqinlashdi:

- Birodar, janozani murdaning tepasida o'qishgandir. Gaplaringizdan ma'lum bo'ldiki, boshingizga kulfat tushgan. Endi siz bilan bizdan lozimi - tilovat qilib, marhumlar ruhiga bag'ishlash.

U odam gapi bama'ni, ko'rinishi esa qo'rqqulik Jahongirga picha qarab turdi-da, xuddi jigarini ko'rganday quchoqlab olib, ho'ngrab yubordi.

- Ikki bolam bilan beva qoluvdim. Shularning issiq-sovug'idan xabar olsin, deb uylanuvdim. Ming la'nat menday otaga.

Peshonamdan otishsin, mingdan-ming roziman. O'sha yalmog'izni o'ldirganim uchun emas, o'shanga uylanganim uchun, bolalarimni o'gay onaga topshirganim uchun otishsin. Bolalarimning ko'z yoshlarini to'ktirganim uchun otishsin. Menday otani Xudo do'zaxda kuydirsin. Do'zaxga tushmasam rozimasman. Bolalarim norasida ketdi, hur ketdi. Ular jannatga boradilar. Men borolmayman ularning yoniga, ularning ko'zlariga qarolmayman, jannatga borishni istamayman, do'zaxda kuyay men, do'zaxda!!! U yalmog'iz ikkovini ham bo'g'ibdi-ya! Shunaqa yalmog'iz borligini hech eshitganmisiz? Men uni bolta bilan chopib tashladim.

Qiyma-qiyma qildim uni. Endi meni otishsin, peshonamdan otishsin. Aql kirmagan bu kallani majaqlashsin!

Jahongir uning yelkasini silab, indamay turdi. U odam gapdan tingach "Farzandlaringizga duoi fотиha lozim", deb qo'ydi. So'ng yengini shimarib yuvingichka yaqinlashdi. Na tahoratga, na tayammumga imkon bor bu joyda, nomiga poklanib olishgina mumkin edi. Jahongir karavotga o'tirib tilovat qildi. Savobini marhumlarga baxshida etgach, qamoqxonaga o'lik sukunat cho'kdi. Taqdir shu toshdevor, tosh boshpana ostiga to'plagan nasroniylar, ibriylar ham sukutda edilar. Bunday g'am, bunday dard ayniqsa bu sharoitda din, millat ajratmaydi. Odamga pichoq urayotganda qo'li qaltiramagan qotillar ham bunaqa paytda, ozgina bo'lsa-da, ruhiy kechinmalarga bandi bo'ladilar.

Hozir bu qamoqxonada shunday vaziyat hukmron edi. Ertaga o'z taqdirleri nima bo'lishini, jigargo'shalaridan necha ming chaqirim nariga, necha yilga ketishlarini bilmay ezilib o'tirgan odamlar ruhi qiymalandi. Odatiy gurunglar barham topdi. Jahongir darrov joyiga qayta olmadi. U odam Jahongirni panohkoraday bilib qolgan edi. Uning nazarida Jahongirning duoi fотihasi hur bolalarini to'g'ri jannatga, rohat-farog'atga boshlab bordi. Jannatda ular onalari bag'riga kirdilar. Bu yorug' olamda ro'shnlilik ko'rmaganlarini, uylariga o'gay ona kelgani va bir kechada o'lim topganlarini aytib berdilar. Shunda ona nima qildi? Uni - otani qarq'adimi?..

U odamning ko'nglidan shunday gaplar o'tib, ko'zlari yoshlanar edi. Jahongir uning yuragini kemirayotgan gaplardan bexabar, o'zining dardi o'ziga yetsa-da, bu dilxastani yolg'iz qoldirib nari ketolmas edi. Jahongir garchi o'z bolasini ko'rmagan, qo'lga olib suymagan bo'lsa-da, taqdiri noma'lum farzand dog'ida kuygan, o'rtangan, alalxusus bu odamning alamlarini his qila olardi. Xotini Xadichaning ko'zi yoridimi, bolasi kimlarning qo'lida qoldi: xo'rlandimi, zorlandimi? Daydidaradagi chinor ostida otasining bir dunyo boyligi bo'laturib musofirlikda bir burda non deb qaqshadimi?.. U tirikmi, u bilan diydor ko'rishish nasib etadimi? Bu savollarga yillar javob kutib yashash uchun odam metindan bo'lishi kerak. Yo'q, metinga hadeb bolg'a uraversangiz, u ham darz ketadi, yoriladi, parchalanadi. Jahongir esa hayotining sitam bolg'alari zarbalariga dosh berdi - darz ketmadi, yorilmadi, parchalanmadi. Yorilay deganda, parchalanay deganda umid degan tiriklik suvi uni hayotga qaytardi, yuragiga darmon berdi. Nihoyat... umid bulog'ining tiriklik suvi quridi. Yurakdan darmon ketdi. Parchalanish ayon bo'lib qoldi.

Jahongir bu odamni so'roqqa chaqirganlaridan so'nggina joyiga qaytdi. Karavotiga yonboshlab, ko'zlarini yumdi. Kechadan beri Zokirxo'jani eslayotgani uchun yana o'sha dimiqqan, badbo'y, nimqorong'i vagon ko'z oldiga keldi.

Zokirxo'ja bilan tanishgan kunning ertasi edi. Yoshi ellikdan oshmagan Zokirxo'janing gaplarini eshitgan Jahongir madrasada olgan bilimlarim hech qancha emas ekan-da, deb o'tirardi. Poezd to'xtab qolgan, odamlarning gaplashishga ham xushlari yo'q edi. Tepadagi darcha sari bo'ynini cho'zib tashqariga qarayotgan uzun bo'yli qotma kishi ruschalab bir nimalar deb yubordi. Keyin boshini changallab o'tirdi. Jahongirning nazarida kimdir tashqaridan turib uning yuziga tosh-posh otgandek edi. Shu sababli unga yaqinlashib: "Nima bo'ldi, birodar", deb so'radi. Uzun odam darrov javob bermadi, bosh chayqagan holda o'zbekchani sal buzibroq:

- Uzing kara, - dedi.

Jahongir oyoq uchida turib temir panjarali darchadan tashqariga qaradi. Bekatda katta odamlarga nisbatan juldur kiyimli bolalar ko'p edi. Ularning ayrimlari to'p bo'lib o'tirar, ayrimlari panaroq joylarda qo'nishib yotar, ayrimlari o'lja ilinjida pisib yurar edi.

- Yetimchalarmi bular? - deb so'radi Jahongir.

- Ha, yetimchalar, - dedi uzun odam. - Parvadiyor bizni urgan mayli, bolalarda gunoh nima? Revolyutsiya degan ajdarni bizga yuborgan, mayli. Bolalarga nima uchun yuborgan? Bolalarni kiynash urniga bizni uldirmaydimi? Parvadiyor bolalarni bizni kulimiz bilan kiynagan. Bolalarni bizni kulimiz bilan uldirgan. Bola - kelajak. Sin kelajakni kurding? Kelajak yuk indi. Ular Turkestan kitishyapti. Nonga kitishyapti. Turkestan non beradi, uy beradi. Lekin baxtni kim beradi? Ota-onasini kim beradi?

- Ha, qiyin bechoralarga. Xor bo'lib ketishibdi, - dedi Jahongir.

- Bolaga baxt bermagan hukumat xalkiga kelajak bermagan. Bu yamon, judda yamon. Bu bolalarda indi raxm-shafkat bulmaydi, dust bo'lmaydi. Bularda nafrat ko'p buladi. Kiyin, juda kiyin. Buyuk Rossiya xarob bo'ldi.

- Kim xarob qildi? - dedi Jahongir. Uzun odam yana afsus bilan bosh chayqadi.

- Biz... biz...

- Siz bizning ham tinchimizni oldingiz.

- Yuk, siz tugri gapirgan emas. Turkestan hali tayyor emas bunaka uzgarishlarga. Uzbek partiya yo'k, nima kilishini bilmagan uzbek. Yarmi bolshevik kushuladi, yarmi turk kushuladi. Mujik bilmaydi. Rus mujik ham bilmaydi.

Poezd vagonlari bir-biriga sharaqa-shuruq urilib, siltanib-siltanib o'rnidan jildiyu ularning suhbatini uzildi. Vagonda Jahongir bilan Zokirxo'jadan bo'lak o'zbek yo'q edi. Shu sababli ular bir necha kun ichida og'a-inidan ziyoda bo'lib ketishdi. O'sha bekatdagi voqeadan so'ng o'zbek tilini biladigan Sergey ham ularga yaqinlashdi.

- Uzbekchani qaerdan o'rgandingiz? - dedi bir safar Jahongir. U aslida "nimaga o'rgandingiz?" deb so'ramoqchi edi, savolim qaltis chiqmasin, deb lutfga o'rab shunday dedi. Sergeyga bunday savollar ko'p berilardi. U savolning mohiyatini ham bilib turardi.

- O'zbekning suvi shirin, noni shirin, a? - dedi u Jahongirga. - Tili-chi? Tili bemaza bulish niga kerak? Tili-da shirin. Urganmagan - bu gunah. Man dvoryanin, potomstvennГ»y dvoryanin. Kup til bilgan - madaniyat. Bilmagan - mujik. Angalading? Zokirxo'ja oka arab til bilgan. Bu - madaniyat. Men rus ofitseri, otishga kelmagan. Menga maqsad timuridlar tarixini urganish bulgan. Revolyutsiya hammasiga yul berkitgan. Anglading?

- Gapingizni-ku, angladim. Biroq olam ishlarini - anglamay garangman. O'ris o'risni qamasa, o'zbek o'zbekni qamasa. Bu ne hol bo'ldi? Musulmon bilan nasroniy bir sassiq vagonda yotsa?

- Musulmon-xristianin - bitta odam, - dedi Sergey unga e'tiroz bildirib. - Xudo bitta. Musa paygambar, Isa paygambar, Muxammad paygambar - Xudo elchilari. Xudo bitta. Faqat siginamiz har xil. Ibodatxona-da har xil. No, xudo bitta. Muhimi shu. Barcha odam teppa-teng. Ajratish gunax. Tugrimi, mulla Zakirxodja oka?

- Olloh barchani baravar yaratgan, - dedi jimgina o'tirgan Zokirxo'ja ularning suhbatiga qo'shilib. - Muso alayhissalom bilana Iso alayhissalomga aziyat yetkurgan odamlardan Tangri-taolo g'azabda bo'lgan. Bu yorug' dunyoda odamlar bir-birlariga mehr-muhabbatda bo'lib, yovuzlik urug'ini yanchishlari lozim. Bu - Ollohning irodasi.

- Sizga barakalla, Zakirxodja oka. Ular bizni notugri kamadilar. Men Rossiyan sevgan. Siz-da, Turkestanni. Bu gunax emas, buyuk ish! Ular ham sevgan. Bu ham buyuk ish! Ular boshkacha sevgan, biz boshkacha. Bir-birimizni otgan, kamagan - buyuk ish emas. Odam bir-biriga tushungan zarur. Shunda Rossiya ham, Turkestan ham gullagan. Tugrimi, mulla Zakirxodja oka?

Zokirxo'janing xayoli boshqa yerdamidi yo suhbatga aralashgisi yo'qmidi, harholda noxushgina bosh silkib qo'yaqoldi.

Manzilga yetib kelib, muz o'yib, ma'dan qazisha boshlaganda ham ular yonma-yon edilar. Mehnat azobini birga baham ko'rdilar.

Lozim bo'lganda Sergey tilmochlik qildi. Zokirxo'ja og'rib qolganida Jahongir bilan navbatma-navbat xabar oldi. Zokirxo'ja omonatini topshirganda "Ma'murlardan tobut undiraman", deb harakat qildi. Jahongir "Odam tuproqdan yaralgan, tuproqqa qo'shilib ketishi kerak", deb to'sqinlik qilmaganida balki undirardi ham. Jahongir: "Odam bolasi tug'ilishi bilan yuvintirilib, oqqa o'raladi, u dunyoga ketishida ham shunday bo'lishi kerak. Xo'jayinlarga ayt, oq surp topib berishsin", dedi. Odamgarchilik nimaligini bilmaydigan odamlar bir mahbusining o'ligiga surp topib berar ekanmi? Jahongir shuning fahmiga yetmay, bir musofirni odam qatorida yerga qo'ymoqchi edi, umidi ushalmadi. Musofirlikda, yana erksizlikda o'lish hech bir kimsaning boshiga tushmasin ekan. Jahongir Zokirxo'jadan ajrab qolganiga emas, uning xor bo'lganiga yig'ladi. Otasini yerga qo'yganda ham bunchalik ezilmagan edi. Xorlik yomon ekan, erksizlik yomon ekan. Buni Jahongir o'shanda aniq his etdi.

Muz o'yib, ma'dan qazib qabargan qo'llar g'aribona qabr qazdilar. Sovuqda muzlab saksovuqdek bo'lib qolgan tanani yerga ohista qo'yidilar. Jahongir muz qabr oldida ancha turdi. O'shanda uning yonida Sergey bor edi. Murdani ko'mish uchun faqat ikki kishiga ruxsat berilgan edi. Jahongir na shirin noni, na shirin so'zi bo'lgan soqchilari xo'jayinlarning fe'lini keyinroq tushundi. Ilgari bu yerlarga ozodlik, yangi turmush istaganlar haydab kelingan. Endi esa o'sha ozodlikni, yangi turmushni berishni istamaganlar mahbuslar kiyimida. Avvalgi mahbuslar esa ular ustidan hukmron. Shunday ekan, rahm-shafqat, odamgarchilik haqida so'z bo'lishi mumkinmi?

Qor uchqunlarini chirpirak qilib o'ynab yuzlariga urilayotgan shamol ham, badan-badanlaridan o'tib ketgan sovuq ham ularni qabr yonidan tezgina quvishga ojiz edi. Ular bu damda faqat Zokirxo'jani o'ylamasdilar. Har biri o'z taqdirini ham o'ylar edi.

Cho'kichlarni sudrab izlariga qaytar mahallarida bu o'ylarning bir chimdini tilga ko'chdi:

- Mulla Zakirxodja azoblardan kutulgan, - dedi Sergey, - indi kiynalmagan. Xudo bilan gaplashgan. Xudo uni jannatga yuborgan. Mulla Zakirxodja e'tikodiga sotkinlik kilmagan. Bu yakshi! Juda yakshi! No, juda ogir. Mulla Zakirxudja chidagan. Fakat Vatandan uzokda uldi. Bu chatok. Biz ulmasligimiz kirak. Bizga yashash kirak.

- Mening o'lishim mumkin emas, - dedi Jahongir, - Xudo menga o'lim bermaydi, yelkamda yumush bor. Olloh ko'nglimga solgan. Xudo xohlasa bu yumushni ado etganimdan so'ng otamning yonidan joy beradi. Yuragimda bundan bo'lak armon yo'q. Men uyimdan uzoqdaman. Siz yaqinsiz. Siz Rusiyadasiz. Bu yerlar sizning yurtlingiz. Mendan ko'ra sizga osonroq...

Jahongir "otamning yoniga qaytaman", deganda ko'z oldidagi oppoq muzlar, muzlar ustida uchib yurgan oppoq qor uchqunlari avval qip-qizarib ketdi. So'ng asta qoraydi. So'ng muzlar yashil tus oldi. qor uchqunlari to'zigan shaftoli guliday ucha ketdilar.

Jahongir entikib to'xtadi. Ana - Qirqbel! Ana - bog'lari! Ana... do'nglik - qabriston... Teparoqda ajdarqoya...

- Singa nima bulgan?

To'zigan shaftoli barglari yana qor uchqunlariga, yashil bog'lar muzliklarga aylandi.

- Singa nima bulgan?

- Ko'zim tindi.

- Tizrok yurganimiz kirak. Poshli.

Tez yurishga majol yo'q edi.

- Sen uzingni maxkam tut. Uzing aytgan-ku "ulishim mumkin emas". Znachit, maxkam tut. Maxkam tutmagan - ulgan.

Qorayib turgan yog'och uyga yetib borib ichkari kirishgach, jonlari biroz orom oldi, ammo badanlariga issiq o'tmadi. Mahbuslar ishda, xona bo'sh edi. Bunday paytlarda pech yoqilmasdi. Pech tunda, mahbuslar muzlab o'lib qolmasliklari uchungina yoqilardi.

- Men mulla Zakirxodjaga achingan, - dedi Sergey. - U yalgiz. Bolasi yuk. Juda achingan. Kim eslaydi uni? Senda bola bor?

- Bor...

Jahongir shunday deyishga deb, seskanib ketdi.

- Nechta ugil-kiz?

- Bilmayman... hali tug'ilmagan edi.

- Kechir meni... Singa ogir. Juda ogir. Minga ham ogir. Minda bitta ugil, bitta kiz. Ular Samarkand kolgan. Men bilmagan, ularga nima bulgan. Sen eslaysan, vokzalda yamon yurgan bolalar eslaysan? Men ularni kurgan, bolalarimni eslagan. Men chet mamlakat ulgurmagan. Karindoshlar ketgan.

- Chet mamlakatga? - Jahongirning ko'z oldiga otasi keldi. - Nima bor chet elda?

- Chet mamlakat yakshi. Uzbeklar ham ketgan.

- Ketgan, bilaman. Vatanni tashlab ketish - xoinlik. Ular xoin! Ular qorin qullari. Bu yerda ham bir kosa ovqatga qorin to'yadi, chet elda ham. Xorijda ikki kosa icholmaysan baribir. Dadam rahmatli shunday derdilar. Hovlingizdagi itga suyak tashlamasangiz ketib qolmaydi-ku? Ular esa ketishdi... Ko'rarga ko'zim yo'q ularni... - Jahongir shunday deb tishlarini g'ijirlatdi. Ko'ziga Ajdarqoya, undagi odamlar ko'rindi. Agar ular hozir shu yerda paydo bo'lib qolishsa, yoinki aksincha, Jahongir umri bir necha oy iziga qaytib o'sha yerda bo'lib qolsa, ularni g'ajib tashlashga tayyor edi. Vatandan uzoqlarga olib ketayotgan oyoqlarni chopib tashlar edi. Vatanga ola qaragan ko'zlarni o'yar edi, noshukr so'zlarni aytgan tillarni sug'urib olar edi, o't qo'ygan qo'llarni sindirar edi...

- Sen notugri gapirgan... Mujiklar bizni kiynagan. Biz kitgan, ular xarob bulgan. Sung biz kaytgan. Rossiyaga biz kerak. Judda kirak. Ayt, sen, pul, uy bizniki yo mujikniki?

- Hammasi Ollohniki. Olloh bizni sinash uchun birimizga oz, birimizga ko'p bergan. Yo'ldan ozganlar boriga shukur qilishmadi. Bu qiliqlari bilan qiyomatni chaqirishdi. Subhi mahsharda gunohlariga yarasha mukofotlarini olarlar, inshoolloh. Mening rahmatli otam topganlarini berdilar faqirlarga. Olloh shuni istagan ekan, berdilar. U dunyoga imonlari pok ketdilar. Olloh istasa bizga yana beradi. Mol-dunyoga hirs qo'ygan inson boylikka ega bo'ladi, ammo ruhidan ajraladi. Mol achchig'ida yurtdan yuz o'girish shaytanatdur. Shaytonvashlik inson bolasiga yot. Olloh har bir bandasini shayton domgohidan salomat saqlasin.

- Sin tushunmagan, sin bilmagan. Mujikda gunoh kup. Ularga Xudo yuk. Sin Nuh paygambarni esla. Mujik unga kulok solmagan. Xudo tufon yubargan.

O'sha kuni ular uzoq gaplashdilar. Bahslashdilar. Bir necha kundan so'ng Sergey kutilmaganda yana shu mavzuga qaytdi.

- Sin tugri gapirgan, - dedi u Jahongirga, - Vatandan ketgan notugri. Vatan bitta, uni sotgan vakshiy. Sen tugri aytgan. Senga Vatan

- Turkestan. Senga kiyin. Turkestan madaniyatga kutarish kerak. Madaniyat yuk, savod yuk.

Jahongir bu gapni eshitib, unga norozi qiyofada boqdi.

- Singa yokmagan bu gap, lekin tugri. Besh yuz yil aldini yukari bulgan savod, madaniyat. Keyin uxlab kolgan Turkestan.

Turkestan hozir ham uxlagan.

- Uxlagani rostdir. Lekin madaniyatsiz, savodsiz deyishga haqqingiz yo'q. Men qishloqda o'sganman, katta shaharda madrasa

ko'rdim. Shuncha yil yurtimizda yashab har mahallada maktab borligini bilmadingizmi?

- Nu, maktablar yakshi emas.

- Al Xorazmiy, al Beruniy, ibn Sino, hazrat Navoiylar ham shunday maktablarda bilim olganlar.

- Kani ular, yangi Navoi kani?

- Ulug'lar kunda dunyoga kelavermaydi. Bu Ollohning irodasi bilan bo'ladi. Madaniyat deganingiz nima? Ovrupocha kiyinib yurishmi? Libosni o'zgartirishdan osoni yo'q. Ammo madaniyat libos emas. U inson vujudidagi fazilatlar. Madaniyat - tan pokligi, iymon pokligi. Siz mening xalqimga tuhmat qila ko'rmang. Yuzko'rmas bo'lib ketamiz. Bu g'ayri xayollar bilan Samarqandga qaytib borsangiz men rizomasman. Xalqimning zaif tomonlari, illatlari ham bordir. Lekin bu illat mening xalqimniki. Men uni shu illatlari bilan ham sevaman. Olloh iymonimni basalomat asrar ekan, bu fikrdan qaytmayman. Siz yana shunday tuhmat gap aysangiz, so'ng meni Parvardigor deb sig'insangiz ham gunohingizdan kechmayman.

- Kechir, sin minga tushunmagan. Min aytmakchi bulgan: sen Turkestanni uygat, unga yordam ber. Jadidlar buni tugri tushungan. Sin jadid emas.

Ular keyin ham bu mavzuga qaytdilar. Sergey Turkiston tarixini Jahongirdan ko'ra durustroq bilar ekan. Ba'zan shunday voqealarni gapirib berardiki, Jahongir "rostmi, yolg'onmi gaplari", deb ajablanardi. Sergeyning Jahongirga o'zini yaqin olishi besabab emasdi. Bir kuni buni o'zi aytdi.

- Men Turkestan tarixin Yevropadan bilgan. Nemis kitoblari ukigan. Endi menga arabcha urganish kirak. Sin minga urgat. Min singa ruscha urgatgan, nemischa urgatgan. Kelishdik?

Kelishdilar. Qor usti, muz usti, qisqa yoz kunlari tuproq ularga daftar bo'ldi. Sergey astoydilroq edi. U arab tilini nima uchun o'rganayotganini bilardi. Jahongirda esa maqsad yo'q edi. Bu rus tili, nemis tili qaerda asqotishini bilmas edi. U Sergeyning bir gapiga qo'shilardi: ko'p til bilish - madaniyat belgisi, inson bolasiga xos fazilat. Lekin bu bilim asqotsa durust, kallada qolib ketganining nima nafi bor? Sergey ba'zan Jahongirdagi bu loqaydlikdan bezib uni urishardi. "Bilimni sen olmasang, xalqingni sen ko'tarmasang kim ko'taradi. Tarixing bilan men shug'ullanayotganimdan uyalmaymanmi, g'ururingga tegmaydimi", deb qattiq ham gapirardi. "Xalqimni sevaman", deb yuruvchi Jahongirga bu malomat toshlari aytarli ta'sir qilmas edi. Chunki unda ilm bilan shug'ullanishga ixlos yo'q edi. Ayniqsa, boshiga bu ishlar tushgach, maqsadini butunlay o'zgacha belgilab qo'ygandi. O'zini ilmga baxsh etish fikri miyasiga o'rnasha olmas edi.

Sergeyning aybi kamroq ekan, Jahongirdan bir yil oldin qutulib ketdi. Samarqandda kutajagini qayta-qayta tayinladi. Jahongirning alamlaridan, dardlaridan bexabar bu odam uni ilmga tortishga ishonar edi.

Mana, yillarning allaqancha suronli, to'zonli yo'llarini bosib o'tib shu manzilga yetgach, shu tosh-devorlar orasida uni yana esladi. O'ldirilgan ikki farzandi firoqida kuyib-yongan bu bebaxt ota bo'lmaganda balki Sergeyne eslamas edi. O'sha bekatdagi juldur kiyimli bolalar, Turkistonga non ilinjida otlangan bechoralar Sergeyning ko'z oldidan ketmas edi. Tushlarida bolalarini juldur kiyimda ko'rib cho'chib uyg'onardi. Ba'zan tongga qadar miq etmay o'tirardi. Ba'zan Jahongirni turtib uyg'otib tushining ta'birini so'rardi. U bolalari hajrida yongani sayin, Jahongir dardini ichiga yutib ezilardi. Homilador xotini ko'z oldiga kelganda yuragini nimadir kemira boshlardi. O'shanda "go'daklarning rahmini o'zing ye", deb Xudoga nolalar qilar, jumla go'daklar qatorida o'z farzandiga ham Ollohdan rahm tilardi. Taxmini bo'yicha musofirlikda tug'ilgan bolasi dam do'mboq o'g'il bo'lib, dam shirin qizaloq bo'lib tushlariga kirar, "dadajon!" deb bo'ynidan mahkam quchoqlaganda nafasi qaytib, uyg'onib ketardi. Hatto tushlarida ham o'zi ko'rmagan bolasini diydoriga to'ya olmas edi.

Akasi bilan uchrashganda ham birinchi so'ragan savoli shu bo'ldi:

- Xadicha qani, bolam qani?

Akasi bir cho'chib tushdi. Ha, Jahongir sezdi, cho'chib tushdi, hatto yuzi uchdi. Lekin sir boy bermaslikka harakat qildi.

- Qanaqa bolang? Bolang yo'q edi-ku?

- Xadichaning ko'zi yorishi kerak edi, esingizdan chiqdimi?

- Olloh ko'p ko'rdi uni senga...

Bu gapdan keyin nima uchun yer yorilmadi - Jahongirni yutmadi. Nima uchun osmon uzilib tushmadi - uni yelparchin qilmadi. Nima uchun yuragi yorilib keta qolmadi. Nima uchun sovuq yurtlarda quloqlarini sovuq oldirganda birato'la kar bo'la qolmagan ekan. Xorijda nima uchun akasining bu tillarini biron-bir insof egasi kesib tashlamagan ekan!

Jahongir o'ttiz yildan ortiq qalbida avaylab yo'rgaklagani farzandini endi dafn etishi kerak edi. Yerga emas, yana yuragiga dafn etishi kerak edi. O'sha do'mboq o'g'ilchani, o'sha shirin qizaloqning kulgichlari o'rnini yumuq ko'zlar egallashi kerak edi. Ne ajabki, akasining o'sha sovuq gapidan keyin ham bu do'mboq o'g'ilcha, bu shirin qizaloq yana tushlariga kirdi. Yana bo'ynidan quchoqlashdi. Bunday tush avvallari unga bir umid berardi, endi esa u dunyoga chorlash bo'lib tuyuldi va bu kun yaqin kelganidan suyundi.

Bebaxt ota so'roqdan qaytib joyiga o'tirdi. Boshini egib olib birovgga qaramadi ham. Tergovchi xuddi uni tilsimlab yuborganday edi. Shu o'tirishda u ikki soat avvalgi alamli odamga o'xshamas edi. Uning bu o'tirishi taqdirga tan bergan mo'minni eslatardi. "Bechoraning umri azobga qoldi. Uni otmaydilar. Otishga hukm qilishsa durust edi, - deb o'yladi Jahongir unga achinib qarab. - Bir necha yil o'tirib chiqadi. Bolalarining ruhi endi uni izma-iz ta'qib qilib yuradi. Qochgani joy topolmaydi. Ruhlarini parcha-parcha bo'lib ketadi. Agar otilmasa jinni bo'lib o'lishi tayin. Olloh yomon qahr qilgan ekan unga..."

"Oqsoq odam"

Mayor Sanjar Solihov Qirqbeldan qaytgach marhum Siddiq Sharipov uyiga yana borishni niyat qilgan edi. Biz ham boraylik. Mayor Solihov Qirqbelda ko'rgan-eshitganlarini eslab, o'zicha mulohaza qilib o'tirganida Ramziddin Ramazonov bir dasta qog'oz ko'tarib kirib keldi.

- Rizaevingizning boshidan o'tganlarni o'rgangandan ko'ra qadimgi dunyo tarixini o'rganib chiqish osonroq bo'lib qoldi.

Rahmingiz kelganicha bor ekan.

- Rahmim kelgani yo'q, kim aytdi bu gapni sizga?

- Menga shunday tuyuldi.

- Men rahm-shafqatga emas...

Mayorning gapi og'zida qoldi.

- Odillikka suyanib ish ko'rasiz, eshitganman bu gaplarni, - dedi kapitan kulimsirab. - Xullas, ko'rmagan dardu jafosi yo'q ekana.

Uch marta qamalgan. 1922 yilda aksilinqilobiy harakati uchun. Faollarni o'ldirib, qishloqqa o't qo'yishda ayblangan.

- Guvohlar bormi?
- Guvohlarni gapirasiz, umuman hujjatlar yo'q darajada. Yigirma ikkinchi yillarning ahvoli ma'lum-ku?
- Men bir odam bilan suhbatlashdim. Muhammadrizaev tuhmat bilan ketgan edi, deyapti.
- Bu gapni o'shanda aytishi kerak edi. Endi nima foyda? O'n ikki yil o'tirgan. Qo'ng'iroqdan qo'ng'iroqqacha. Keyin 1938 yilda yana qamalgan.
- Aybi nima ekan?
- Aksilinqilobiy harakat, xalq dushmanlari bilan til biriktirish.
- Xalq dushmanlari kim ekan, aytilganmi?
- Aytilgan: Sergey Komlev. Sharqshunos olim.
- Komlev haqida yana qanday ma'lumot bor?
- Chor armiyasining ofitseri. Dvoryanlardan. Aksilinqilobiy harakati uchun 1922 yilda Samarqandda qamoqqa olingan. Qamoqda Rizaev bilan birga bo'lgan.
- Ilmiy ishining mavzusi aniqmi?
- Aniqladim: "Amir Temur zamoni madaniyati" degan mavzuda dissertatsiya yoqlagan ekan.
- Masala ravshan. Muhammadrizaev uchlik qarori bilan qamalganmi?
- Ha. Komlev ham. Rizaev uchinchi marta qirq sakkizinchi yilda qamalgan. Asirga tushganligi va xoinligi uchun.
- Asirga tushgani va xoinligi uchun, dedingizmi? Urushda bo'lgan ekanmi?
- Ha, partizanlar otryadida. Lekin bu haqda batafsil ma'lumot yo'q. 1955 yil aprel oyida avfi umumiy tufayli ozodlikka chiqqan.
- Xo'sh, qanda xulosaga kelamiz?
- O'tmishning hozirgi jinoyatiga aloqasi bor, deb o'ylaysizmi? Avvalgi ishlarida odam o'ldirgani haqida aniq bir gap yo'q. Keyingi ikki ishi o'rmonga o't ketgan paytda bo'lgan, ho'lu quruqqa aralashib yongan. Birinchisini aniqlash kerak. O'shanda faollarni rostdanam otgan bo'lsa...
- Shunday deb faraz qilaylik. Agar u sovet hokimiyatiga qarshi ekan, nima uchun partizanlar otryadida jang qildi, nima uchun asir tushdi, nima uchun o'sha yoqda qolib ketmay, qaytdi?
- Biron maqsadi bordir?
- Ana endi o'zingizga keldingiz. O'sha "biron maqsad nima?" - Solihov shunday deb kapitanga savol nazari bilan tikildi. - Ana shular bilan qiziqib ko'ring, azizim. Yana Komlevning taqdirini ham aniqlang. O'zi tirikmi, oilasi omonmi? Muhammadrizaev qotil bo'lganda ham uni bu yo'lga nima boshlaganini bilishimiz kerak. Peshonasiga bejiz yozib olmagandir, axir?
- Ishni cho'zadigan bo'lsak rahmat eshitarmikinmiz?
- Bunaqa rahmatlarni ko'p eshitganmiz. Shoshilib, begunoh bir odamning qarg'ishiga qolib ketmaylik. Aytmoqchi, o'ttiz sakkizinchi yilda kim tergov qilgan ekan?
- Muhammedshin, nima edi?
- Nazarimda, xuddi kapitan Jabborov tergov qilganga o'xshaydi. Qirqbeldan qaytayotib u bilan aytishib oldik, - Solihov shunday deb bo'lgan gaplarni qisqacha bayon qildi. - U yana davri kelishiga ishoniyapti.
- Ishonishiga asos bor, - dedi Ramazonov vazminlik bilan. - Ular ko'pchilik. Hozir pana-pana joylarda jon saqlashyapti. Ob-havo ularga sal moslansa, yashnab ketishadi. Ob-havo o'zgaruvchan, har narsani kutish mumkin. Bu toifa Stalinga qanday sadoqat bilan xizmat qilgan bo'lsa, Gitlerga ham shunday xizmat qilishi mumkin edi. Siz shunaqa odamlardan nafratlanasiz, to'g'rimi?
- Nima qilish kerak bo'lmasa? Birovni pichoqlagan yoki otgan odamni kechirsa bo'ladi. Bularni-chi?
- Men nafratlanmayman, achinaman bularga. Bu sohada bir umr ishlashmaydi-ku, to'g'rimi? Erta-indin qarigan chog'ida o'zi qamab yuborgan bir odamni ko'chada tasodifan uchratib qolsa nima qiladi? Men dekabrchilar haqida o'qigan edim. So'zidan qaytmaganlar surgun qilingani holda tonganlar, sotganlar, xoinlar bazmu jamshidda yuraverganlar. Oxir-oqibat surgundagilar afv etilib Peterburgga qaytishganida xalq ularni olqishlab qarshi olgan. Tonganlar, sotganlar esa ko'chaga ham chiqolmay qolgan. Ana endi o'ylang: jazoga tortilganlar kimlar edi? Surgun azobini tortganlarni yo issiq o'rinda qolganlarni? Jabborovlarning taqdiri shularga o'xshamaydimi? Borib-borib ko'rshapal akka o'xshab yashab, o'lib ketmaydilar mi?
- Sizing o'xshatishingiz menga ma'qul kelmadi, - dedi Solihov, - Dekabrchilarning o'sha xoinlarida ham avval maslak bo'lgan. Faqat so'nggi daqiqada qo'rzoqlik qilib do'stlarini sotishgan. Agar ko'chaga chiqolmay qolishgan bo'lsa, demak, ozgina insoflari bor ekan. Jabborovlarda insof, uyat borligiga ishonmayman. Mana, kecha o'zim ko'rdim shunday uchrashuvni. To'g'ri, Daminni u qamamagan. Lekin baribir hamkasblarining qilmishi uchun ham uyalihi kerak-ku? Minglab xonadonlarda onalarning, xotinalarning, farzandlarning qarg'ishlarini eshitib ham yuragi titramas bularning. Shularni eslasam, iste'foga chiqib ketgim keladi. Men o'g'rilaru qotillar bilan olishib keldim. Lekin qaerdadir, qaysi ishdadir chalg'igan bo'lishim mumkin. Kimningdir taqdiriga dog' tekkizgandirman. Xo'sh, bu gunohlarimga nima deyman?
Sanjar bu savolni o'ziga-o'zi bergandi. Ramziddindan javob olish niyati yo'q edi. Shuning uchun unga tikilib qaramadi. Nigohini notayin bir nuqtaga qadadi. Ish yuzasidan boshlangan savol-javobning ruhiyatga ta'sir etuvchi ohangga burilishi Ramziddin Ramazonovga ham ta'sir etdi. U javob berishga majbur emasligini bilsa-da, biroz o'yga cho'mib, so'ng so'z boshladi:
- Gunohdan hech kim forig' emas. Gap qanday sharoitda gunoh qilinganida. Agar bilib turib qilingan bo'lsa "Ular - jabborovlar, biz - bu bizmiz!" deb ko'krakka mushtlashga hojat yo'q. Jabborovlarni muhokama qilib ayblashga ham haqqimiz yo'q. Solihov savolni o'ziga-o'zi bergani kabi, Ramazonov ham javobini xuddi o'ziga-o'zi aytayotganday og'ir-bosiqlik bilan gapirdi. Gap ohangida kesatliq ham, o'pka-gina ham, ayblash ham yo'q edi. U ana shu vazminligi bilan nogahoniy bu suhbatga nuqta qo'ydi. Kapitan qog'ozlarini olib chiqib ketgach, biroz urinib, charm qoplama titilib qolgan o'rindiqqa o'tib o'tirdi. "Bu ishlarga yaramay qolyapman shekilli. Ramazonov bopladi meni. Jizzaki bo'lib boryapsiz, demasdan turib jizzakiligimni aytdi, - deb o'yladi u. - Qoyil qolish kerak unga. O'zi turgan-bitgani shumi yo urushda o'lim ko'raverib, qon ko'raverib, dahshat ko'raverib, sovuqqon bo'lib qolganmi? Yo'q, palagi toza buning. Urush ko'rganlarning aksari asabiy, mendan battar jizzaki. Balki Ramazonovning shu aqli uni urushdan omon olib chiqqandir. Unga qarab minglab o'qlar otilgan, u esa tirik qaytgan. Omaddanmi yo aqldanmi bu? Ko'proq aqldandir. Aslida u menga emas, men unga yordamchi bo'lishim kerak ekan. Bunaqa nozik ishlarda tajriba emas, aql asqotadi. Ammo bunaqa aql bilan ishlash qiyin bo'ladi. Yon-atrofimizda aqldan ko'ra hissiyotga suyanadiganlar ko'p. Qo'limizda esa aqlni tan olmaydigan idoralarning ko'rsatmalari, chizgan chiziq-lari bor. Kapitanga shuni aytib qo'yishim zarur..."
Solihov biroz shu zaylda o'tirgach, Sharipovnikiga borishni mo'l o'rnidan turdi.

Kechagina Daydidara, Qirqbelda beboshlik qilgan izz'irin bugun dovonlarni pisand qilmay oshib kelib, shahar ko'chalarida sarsari

kezardi. Ayrim daraxtlar izg'irin shamolning yolg'on gaplariga ishonib, yechinmoqqa kirishganlar. Shamol ularning barglarini yulqib olib ko'chalarda o'ynaydi. O'ynay-o'ynay zerikadi-da, chang-to'zonga aralashtirib burchak-burchaklarga tiqib, jimib qoladi. So'ng yana qo'zg'alib, yana shumliklarini boshlaydi.

Sanjar Solihov ko'chaga chiqqach, daydi shamolga ro'baro' kelib plashining yoqasini ko'tardi. Furajkasini bostiribroq qo'ydi-da, tramvay yo'li tomon tez-tez yurdi. Shaharni ikkiga ajratib turgan anhor ko'prigidan o'tgach, yurib ketayotgan tramvayga chaqqonlik bilan chiqib oldi.

Eski shaharga yetgach, tramvaydan tushib, bozor ko'chalaridan yurib o'tdi. Restoranlar oldida odam siyrak, shamol tufaylimi bozor ichi ham gavjum emasdi.

Siddiq Sharipovning darvozasi berk ekan. Mayor darvozani bir necha marta taqillatdi. Endi ketaman, deganda ichkarida sharpa sezildi. Keyin ayol kishining "kim?" degan xasta ovozi eshitildi.

- Men mayor Solihovman, militsiyadanman. Tunov kuni kelgan edim. Sizlar bilan yana gaplashishim kerak.

Ichkaridan sado chiqmadi.

- Eshityapsizmi gapimni?

- Eshityapman... uyda o'g'lim yo'qlar.

- Siz... Sharipovning oilalarimisiz?

- Ha.

- Sizdan so'raydigan gapim bor.

- O'g'lim yo'qlar.

Solihov "men o'g'lingizdan emas, sizdan so'ramoqchiman", demoqchi edi, ayolning maqsadini tushunib qoldi. Erkagi yo'q uyga kirish odobdan emasligini unutayozgan, ish yuzasidan deb bostirib kiraverishga o'rganib ketgan ekan. Ichkaridagi xasta ovoz unga bunday qilish yaxshi emasligini anglatib qo'ydi. Cho'ntagidan chaqiruv qog'ozi olib yozdi-da, darvoza tirqishiga qistirdi.

- Bu qog'ozni o'g'lingizga berib qo'ying, ertaga idoraga borsin.

- Bilmasam, vaqtlari bo'larmikin, ishdalar.

- Bu qog'ozni ko'rsatsa, ishdan ruxsat berishadi. Kechikmay borsin. Aytmoqchi, qaerda ishlaydi o'g'lingiz?

- O'zlaridana so'raysiz.

Solihov ajablanib bosh chayqadi-da, iziga qaytdi. Muyulishda bir fikr xayoliga kelib choyxonaga qarab yurdi. U yerda ikki yigit shaxmat surib o'tirardi. Choyxonachi derazadan Solihovni kuzatib turganmidi, kirishi bilan darrov peshvoz chiqdi. Shaxmat o'ynab o'tirgan ikki yigit unga bir nazar solishdiyu salom berib, yana donalariga tikilishdi. Choyxonachi likopchaga besh-olti parvarda solib, bir choynak choy bilan keltirib qo'ydi.

- Rahmatli Siddiq oxunnikiga fotihaga kelganga o'xshaysiz. Kecha bosh hadmni berishdi. Yo'lchivoy bugun ishdadir. Bechoralarga javr bo'ldi. Binoyi yurgan edi. Qo'li ochiq odam edi rahmatli. Shu hovlini sotib olganidan keyin, ko'chib kelmay turib bir qo'y so'yib xudoyi qildi. Ko'chib kelganidan so'ng mahallaga osh berdi. Kimningdir qasdi bor ekan-da, a? Sizam oxunlardanmisiz deyman-a?

Solihov kulumsirab iyagini silab qo'ydi.

- Oxunga o'xsharkanmanmi?

- Odam odamga o'xshaydi-da.

- Siddiqjon akaning sihatlari yaxshimidi?

- Ha, hali baquvvat edi rahmatli. Oqsab yurishi demasangiz to'rt muchasi soppa-sog' edi. Haftada ikki marta ulfatlari bilan shu choyxonada oshxo'rlik qilishardi. "Xitoyda lag'mon yeyaverib sovug'im oshib ketdi", deb hazil qilardi rahmatlari.

- Ulfatlari shu mahallali kishilarmi?

- Murodilla aka, Ro'zijon shu mahallada turishadi. Qolganlari har yerdan... - choyxonachi shunday deyishga deb qo'yib Solihovga savol nazari bilan tikildi. - O'zlari kim bo'ladilar, juda surishtirib qoldilar?

- Men... militsiyadanman, qotilni izlab yuribman.

- Ha... shunday demaysizmi, sizni fotihachi deb o'ylabman.

- Siddiq Sharipov ulfatlaridan birontasi bilan gap talashib qolmaganmidi?

- Be, yosh bolami ular. Aroq ichishmasa. Bari namozxon. Oshni yeb, choyni ichib, chaqchaqlashib o'tirishardi. Oshni o'zim quling o'rgilsin qilib damlab berardim. "Qashqarda Islom oxunning lag'monini, bu yerda Jo'ravoyning palovini yemagan odam dunyoga kelmadim desa ham bo'ladi", deb maqtashardi meni. Agar ulfatlar bilan o'tirish niyatingiz bo'lsa, choyxonani begona qilmang, xizmatigizga shaymiz. Sizdek odamlarga xizmatni qilsak, boshimiz osmonda-da.

- Gap-so'zlarida Qashqardagi turmushlarini ham eslasharmidi?

- Ha, eslashardi. Lekin men tayin o'tirib eshitmaganman gaplarini.

- Biron bir odamdan nolishganmi yo falonchi bekor keldi bu yurtga, deyishganmi?

Choyxonachi o'ylandi. So'ng "Yo'q", deb bosh chayqadi.

- Siddiq Sharipovning o'limidan oldin bu uyga notanish yoki yurish-turishi shubhali odamlar kelmaganmidi?

- Ochig'ini aytсам, uylarini kuzatmaganman. O'sha voqeadan keyin dam-badam qarab-qarab qo'yadigan bo'libman, o'zim ham hayronman.

- Bir marta savdoyiroq odam bilan yoqa bo'g'ib turishganini ko'rganman men, - dedi shaxmatchi yigitlardan biri. Aftidan, ularning ko'zlari shaxmatda bo'lsa ham quloqlari bu yoqda edi.

- Qaysi savdoyi? - dedi choyxonachi unga qarab.

- Peshonasiga yozib olgan-chi?

- He, esi yo'q, qanaqasiga savdoyi bo'lsin u, taqvodor odam, - choyxonachi shunday degach, Solihovga qarab izoh berdi: - Narigi mahallada Jahonqori degan odam borlar. Qiroatlari juda yaxshi-da. Odamlarga qo'shilmayroq yurganlari uchun bular savdoyi deyishadi.

Solihov o'rnidan turib, yigitlarga yaqinlashdi.

- O'yinlaringizga xalal beraman endi, yigitlar, - u shunday deb cho'ntagidan Jahongirning suratini olib ko'rsatdi, - shu odammi?

- Ha, shu, - dedi yigit.

- Qachon ko'rgan edingiz?

- Oxun aka o'lmaslaridan o'n kuncha oldin.

- Qay vaqtda?
- Ertalab azonda.
- Nima qilishayotgan edi?
- Savdoyi Oxun akani yoqasidan ushlab olgan ekan. Bir nimalar deya-yotgan ekan, eshitmadim. Urushyapti, desam, sekin gapiryapti, tinchlik bilan turibdi, desam, yoqasini bo'g'ib olgan.
- Aniqroq ayting: bo'g'ib olganmi yo ushlab olganmi?
Yigit o'ylandi.

- Aniqroq aytсам: Oxun akam choponda edilar. Oyoqlarida maxsi edi shekilli. Yo ishga ketayotgan mahallari bo'lgan yo bomdoddan qaytgan mahallari. Savdoyi shu to'nning kalta yoqasini changallab turgan bo'ladi-da.
Solihov bulardan boshqa tayinli gap ololmadi. Yo'lchivoyning qachon qaytishi noma'lum edi. Shu bois idoraga yo'l oldi.
"Siddiq Sharipov oqsaydi... Siddiq Sharipov oqsaydi... Muhammadrizaeving akasi ham oqsagan, - deb o'yladi mayor Solihov, - Jahongir tongda Sharipovning yoqasidan olgan... Ular Daydidaraga nima uchun borishgan? Muhammadrizaeving bosgan izlari bizga ma'lum. Sharipov-chi? Ota makonini tashlab ketgan. O'ttiz yildan ko'proq musofirlikda yashadi. Nima uchun ketgan edi? Nima uchun qaytib keldi? Ko'ngliga g'azab toshlarini yig'ib ketgani aniq, bu toshlar erib, mehr suviga aylangani rostmi? Balki uni zo'rlab olib ketishgandir? Yo'lchivoy... Yo'lda tug'ilgani uchun shunday nom qo'yilganmi? Qaysi yo'lda tug'ilgan? U ota yurtiga qanday ko'ngilda keldi? Ishlarimiz xo'b ajoyib. Dam otamizni ham tanimaymiz, dam ko'nglimiz darvozalarini lang ochib yuboramiz. Bular og'ir kunlarda yurtlarini tashlab ketishdi. Xalq bu yerda, o'ttiz yil badalida ocharchilikni ko'rdi - odamlar ochlikdan shishib o'ldilar. Mozorlarga o'liklar sig'may ketdi. Xalq urushni ko'rdi - dev yigitlar qirildi. Bir burda qora non uchun tongni tunga, tunni tongga uladi. Xalqning dasturxoniga endigina non chiqqan edi. Qozoniga endigina et tushgan edi - bular yetib kelishdi. To'kis-tugal mol-mulklari bilan qaytishdi. O'z yerlariga qaytishdi, o'z xalqi bag'riga qaytdi ular. Ular begonalar emas. Lekin shu dasturxondagi nonga haqlari bormi? Endi o'zlarini hotamtoy ko'rsatib mahallaga osh tortishga haqlari bormi? Aqalli birontasi xalq oldida tiz cho'kib tavba-tazarru qildimi? Yo'q! Ana shularning birini otib ketishdi. Men uning qotilini topishim kerak... Topaman ham. Jabrlanuvchi kim bo'lishidan qat'i nazar, jinoyatchini topish - burchim. Lekin... jinoyatchi ham men o'ylaganday fikr qilgan bo'lsa-chi? Muhammadrizaeveni so'roqqa chaqirganimda u menga shu savolni bersa-chi? Nima deb javob qaytaraman? Oqlaymanmi?... "Bular aldovga uchranganlar, musofirlikda dardlar chekishdi", deymanni? "Olib qaytgan mulklariga qaraganda dardlar chekishganga o'xshamaydi", desa-chi? "Bular orasida kambag'alini ko'rmadim", desa-chi?
Solihov bora-borguncha shu zaylda o'zi bilan o'zi bahslashdi. Xorijga ketib qolgan o'zbeklar qayta boshlaganida Ramazonov bilan ham bahslashgan edi. O'shanda Ramazonov "Ularni Vatan mehri tortib kelyapti. Ular Vatanni sotganlari yo'q. Tinchliklarini ko'zlab boshpana izlab ketishdi. Tarixda bunday voqealar ko'p bo'lgan. Butun-butun el-elat ko'chgan. Shuharlarni, qishloqlarni huvillatib ko'chib ketishgan. Biz ularni xoin, sotqin hisoblamaymiz-ku", degan edi. Solihov uning fikriga qo'shilgan edi o'shanda. Biroq ongida dastlab uyg'ongan fikr bugungiga o'xshab qo'zg'alib qo'yardi.

Ertasiga belgilangan vaqtga Jahongirni ham so'roqqa chaqirtirdi. Uning niyati Yo'lchivoy bilan Jahongirni uchrashtirish edi. Biroq Yo'lchivoy kechikdi. Solihov navbatchiga "Yo'lchivoy Sharipov kelishi bilan meni ogohlantiring", deb so'roqni boshladi:
- Bu yerdagi turish-turmushingizdan shikoyatingiz yo'qmi? - dedi Solihov vazmin o'tirgan Jahongirga zimdan tikilib.
- Turish-turmushim... - Jahongir hazin jilmaydi. - Avvallariga solishtirsam - shohona yashayapman. Harholda oyoq uzatib yotadigan o'rnim bor. Endi sal eslaringiz kirganga o'xshaydi. Oldin joyning hisobini qilmay olib kelib tiqaverardilaringiz. Ikki kishilik xonalarda yigirma kishilab yotganmiz. G'ing demaganmiz. Endi turmalaringizga havasga kelib yotsa arziydi. Mening shikoyatim yo'q, ammo bir iltimosim bor.

- Ayting.
- Zamon o'zgard, deyapsizlar-a? Agar shu gap chin bo'lsa - iltimosimni bajaring. Sobitov degan bir bechorani qiyratib qamabsizlar. Bolalarini ko'mishga ham qo'yabsizlar. Sobitovni bilasizmi, xotinini chopib tashlagan ekan.

- Ha, eshitdim, gapiravering.
- O'shani qanday bo'lmasin, otishga hukm qilish kerak. Yordam beringlar.
Solihov bu gapni eshitib, ajablendi. Jahongirning peshonasiga uning yashirin maqsadi yozib qo'yilganday qattiq tikildi.
- Nimaga? - deb so'radi u Jahongirdan ko'z uzmay.

Jahongir ham unga tikka qaradi. Shunda Solihov bu ko'zlarda makr yo'qligiga ishonch hosil qildi. Jahongirning ko'zlarida makr emas, ma'sumlik bor edi.

- Unga rahm qilinglar, - dedi Jahongir. Endi uning ovozi dadillik yo'q edi. Endi u ezilgan, xo'rlangan bir odam ovozi bilan gapirardi. - Tirik qolsa jinni bo'ladi. Xor bo'lib o'ladi. Otsalaringiz bir bechoraning jonini azoblardan qutqarasiz.

- Buni biz emas, sud hal qiladi, bilasiz-ku?
Solihov dard bilan aytilgan iltimosga shunday sovuqqonlik bilan javob qaytardi. U Jahongirning dardini hazm qila olmas edi. Uning qalbida bunday dardga, rahmga, mehrga o'rin yo'q edi. Jahongirning dardiga sherik bo'lish uchun, yordam berolmagan taqdirda ham, jilla bo'lmasa umidbaxsh javob qaytarish uchun u o'sha bechora otaning alamlarini his qilishi kerak edi. Bu alamni Jahongirday his etish uchun esa farzand hajrida o'ttiz yil kuyishi kerak edi. Solihovning boshidan bunday balolar o'tmagan, alalxusus, uni bedardlikda ayblash ham noo'rin bo'lar.

Jahongir Solihovga tikila turib, uning sovuqqon javobidan ajablanmadi. Tergovchilarning bundan battarini ko'rgan, bundan battar sovuq gaplarni eshitgan. Yo'q, gap ohangidan taajjublanmadi. Uning hayron qoladigan joyi boshqa yerda - "O'lloh odamzodni bir-biriga rahm-shafqatda yaratgan ekan, qani bu rahm-shafqat, qaylarda qoldi?" Jahongir ro'baro'sidagi odamga shu savol nazari bilan tikilardi.

- Ha, bilaman, - dedi u nihoyat. Endi uning ovozi ezilish ohangi yo'q edi. Endi u afsus bilan gapirardi. - Esiz, yaxshi zamonlar o'tib ketibdi-da, a? Uch kishi, "ha", deb qo'ysa masala hala edi. Zamon chatoq bo'libdi, nachayniki.
Solihov bu gaplar kesatiqmi yo chinmi, farqlamay hayron edi. U yana bir narsaga hayron: kechagina o'ziga so'nggi o'qni so'rayotgan odam bugun boshqa kishi uchun ham tilanyapti. Bu mehribonchilikmi? Sobitovni azobdan qutqaring, deydi. O'zi-chi, o'zi nimadan qutulmoqchi? Solihov bu savolga Jahongirning ko'zlaridan javob izladi. Hozirgi ma'sum ko'zlarda endi hech bir ma'no yo'q edi. "Odam zoti vasvasa holga yetganda ko'zlaridan ma'no qochardi. Bu odamga nima bo'ldi?"

Solihov xayolini yig'ishtirib muddaoga ko'chdi:

- Muhammadrizae, akangiz oqsar edimi? - deb so'roqni boshladi.

- Akam yo'q mening, - dedi Jahongir e'tiborsiz ohangda.

- Xorijga ketib qolgan akangizni aytyapman. Ismi Olamgir edi shekilli? Yana ham aniqroq aytsam - ota bir, ona boshqa akangiz.
- Yetti pushtimizda cho'loq bo'lmagan.
- Sharipov ham oqsamaganmi?
- Uni tanimayman, yurganini ko'rmaganman, deb aytdim-ku?
- Muhammadrizaev, sizni Sharipovning uyi oldida ko'rishgan. Erta saharda Sharipovni yoqasidan olgansiz. Orangizdan nima gap o'tgan?
- Ayg'oqchilaringiz aytishmadimi, to'qib-chatishga usta-ku ular?
- Ular ayg'oqchi bo'lishganda, gapingizni qanday bo'lmasin, eshitishardi. Ular o'sha mahallaning yigitlari. Sizni tanishar ekan.
- Bu dunyoda kim ko'p - og'ziga kuchi yetmagan odam ko'p. Til besuyak, benazorat, istagan paytdida tish hatlayveradi. Nachaynik, menga har gaplarni topib kelavermang. Men aytganidan qaytmaydigan odamman. Muhlatingiz tugayapti, agar ishni tezroq yumaloq-yostiqlik qilmasangiz holingizga maymunlar yig'laydi. Keyin men bilan bunaqa yumshoq muomala qilib o'tirmaysiz. Do'q-po'pisaga o'tasiz, so'kasiz, urasiz. O'shanda men ham to'nimni teskari kiyib olaman. "Men o'ldirmaganman, qotil uchinchi iz egasi", deb turib olaman. O'shanda siz meni qattiqroq ura boshlaysiz, qo'llarimni qayirasiz, barmoqlaringa bolg'a urasiz, burnimning uchiga papiros cho'g'ini bosasiz, tirnoqlarim orasiga aigna sanchasiz... Men aytganidan tonmaydigan odamman, baribir "o'ldirmadim" deb turaveraman, ha, nachaynik, bu yog'ini hisobga olmayapsiz. Xo'p, deb turganimdan foydalanib qoling.
- Sizga o'xshagan bir dono muallim yetmay turuvdi. Menga kim aql o'rgatarkin, deb garang edim. Rahmat sizga. Qarangki, fe'limiz bir ekan: men ham aytganidan qaytadigan odam emasman. Mayli, siz tonavering, sizni bexos sayratib yuboradigan dalillar bor hali. Qirqbelliklar Olamgirni unutishmagan. Bu yoqda Sergey Komlev bor.
Boshini egib o'tirgan Jahongir tergovchiga yalt etib qaradi: kechadan beri Sergeyni eslayotgani bejiz emas ekan-da. Bular uning ham iziga tushishibdi-da?

- Unga tegmanglar, uning aloqasi yo'q bu ishga.
- Sharipov - akangizmi?

Jahongir sonini ilon chaqqandek sapchib turib ketdi. Solihovga baqrayib qaradi. Tili darrov gapga qovushmadi.

- Siz... gapni... unaqa aylantirmang, nachaynik... Men uni tanimayman. Akam yo'q mening, o'lib ketgan u! Yigirma ikkinchi yilda! Dovonda qor bosib o'lgan.

Solihov mo'ljalni aniq olganiga ishonch hosil qildi.

- Yaxshi, - dedi u xotirjamlik bilan, - o'zingizni bosing. Men gumonimni aytdim, buncha asabiylashmasangiz?

Telefon qo'ng'irog'i jiringlab, navbatchi Yo'lchivoy Sharipov kelganini ma'lum qildi.

- Yo'lchivoy Sharipovmi, kiraversin, - dedi Solihov atayin ovozin ko'tarib. Yo'lchivoyning nomini eshitib, Jahongirning sarosimasi ortdi.

- Nachaynik, bugun boshqa javob bermayman. Qamoqqa qaytaring, Xudo xayringizni bersin, iloji bo'lsa yolg'iz xonaga qo'ying.

- O'ylab ko'ramiz. Balki sizdan tilxat olib, chiqarib yuborarmiz.

- Nimaga? O'ylab ish qiling, nachaynik!

- Qotilligingiz isbotlanmayapti, sizni uzoq ushlab tura olmaymiz. Hozir esa bir odam bilan sizni yuzma-yuz qilaman.

- Kerak emas, men xohlamayman!

- Xohishingiz bizni qiziqtirmaydi. Anavi burchakka borib o'tiring.

Xonaga ikki kishi kirib, Jahongirning yonidan joy olgach, ostonada Yo'lchivoy ko'rindi.

- Bu odamlarga yaxshilab qarang, birontasini taniysizmi? - dedi Solihov.

Yo'lchivoy o'tirganlarga bir qur nazar tashlab, Jahongirni ko'rsatdi.

- Bu kishini bir-ikki marta ko'rganman, biznikiga kelganlar.

- O'zlari kelganmilar yo mehmonga chaqirganmisizlar?

- O'zlari kelganlar. Otam rahmatli bilan darvozaxonada gaplashishgan. Ichkari kirmaganlar.

- Oralaridan qattiq-quruq gap o'tmaganmi?

- Fahmlamaganman.

- Bu kishi ketgach, dadangizning kayfiyatlari buzilmaganmi?

Yo'lchivoy o'ylandi. U eslash uchun o'ylama. Aksincha, dadasining sarosimasini, onasiga bir gapni pichirlab aytganini, onasining hushidan ketayozganini aytish yo aytmasligini bilmay o'ylandi. Oxiri bir qarorga kelib, javob berdi:

- Yo'q, buzilmagan.

- Siz yoki onangiz Olamgir Muhammadriza o'g'lini bilirmidingiz?

Yo'lchivoyning rangi o'zgardi. Yuzi uchdi. Jahongirga xuddi yosh boladay javdirib qarab qoldi. Solihov savoliga javob topganday bo'ldi: bu katta bosh, bu o'tkir ko'z, turtib turgan yanoq, qalin lab, to'liq gavda ovoz... ha, ovoz ham Jahongirni eslatardi. Solihov endi Jahongirga qaradi. Jahongir Salihovning kashfiyotini sezganday boshini egib oldi. Solihov:

- Olamgir Muhammadriza o'g'lini eshitganmisiz? - deb savolini qaytardi.

- Yo'q... - dedi Yo'lchivoy qat'iyatsizlik bilan.

- Dadangiz tug'ma oqsog' edilmami yo yaralanib, yo oyoqlari sinib oqsab qolganmilar?

- Dadam... tug'ma ekanlar.

- Siz Qashqar yo'lida tug'ilganmisiz?

- Ha.

- Bolalaringiz-chi?

- Hammasi Qashqarda tug'ilgan.

- Nechta bolangiz bor?

- Uch o'g'il, bir qiz.

- Ismlari nima?

- Kattasi Jahongir, ikkinchisi Zoyir... uchinchisi...

Uchinchisining ismi Jahongirning qulog'iga kirmadi. Ko'kragini birnima qisib kelib, tomog'ini g'ippa bo'g'di, ko'z oldi qorong'ilashdi. Uzoq-uzoqlardan g'alati tovushlar eshitdi. So'ng osmon bilan yer tutashgan joyda do'mboq o'g'il bola ko'rindi. Bolakay yastanib yotgan poyonsiz lolazordan yugurib kelib, o'zini uning quchog'iga otdi...

O'g'ri

Kapitan Ramziddin Ramazonov uchun Jahongirning birinchi qamoqdan keyingi hayoti qorong'i. Chunki Jahongirning boshidan o'tgan voqealar tergov hujjatlariga tirkalmaydi. Bu bobda ana shu voqealar qalamga olinadi.

Jahongir lolazor oralab yugurib kelgan do'mboqchani quchoqlaganini aniq eslaydi. G'alati tovushlar ham esida. Keyin-chi, keyin nima bo'ldi? Ovozlari tindi. Lolazor olovga aylandi. Yer yuzi lovullab yondi. Jahongirga nima uchundir alanga ta'sir etmadi. Faqat tutundan bo'g'ildi. Og'ir-og'ir nafas oldi. Keyin kuragi achishdi - cho'g' bosildi shekilli. So'ng hammasi tindi - boshqa narsani eslolmaydi. Qancha yotganini ham bilmaydi. Uzoqdan eshitilgan ovozlari hushiga keltirdi. Ko'zini ochay dedi-yu, qo'rqdi: Yo'lchivoyini ko'rishdan qo'rqdi.

Yo'lchivoyini dastlab ko'rganida yuragi jiz etgan edi. Muhtaram o'quvchining yodida bo'lsa, mayor Solihov Yo'lchivoyning shakli-shamoyilida Jahongirga xos belgilarni sezgan edi. Jahongir esa Siddiq oxun mahallaga osh bergan kuni xizmat qilib yurgan Yo'lchivoyga ko'zi tushib, unda Xadichaning belgilarini ilg'ib: uzun kipriklar, bejirim burun, chap yuzida kulgich, tutashgan qoshlar... Ko'rdi-yu, hatto osh oshalagan qo'li muallaq turib qoldi. Sherigi "Ha, olmaysizmi", demaganida qancha vaqt nest bo'lib o'tirishini o'zi ham bilmasdi.

- Bu yigit kim? Taniysizmi? - deb so'radi u sherigidan.

- Siddiq oxunning o'g'li bo'lsa kerak. Ko'pincha birga ko'raman.

Oshga kirib kelishayotganida eshik oldida Siddiq oxun yo'q edi. Chiqishayotganda ko'rdi: yo, alhazar!!! O'ttiz uch yil kutgan diydor kuni shumi?! O'ttiz uch yil Xudoga nola qilib akasi bilan uchrashtirishni so'rganida diydor chog'ida badanimga muz yugurtir, oyoqlarimdan darmonni ol, tildan qoldir, demagan edi-ku? Nima bo'ldi unga? Nima uchun oyoqlari zil-zambil bo'lib qoldi? Nima uchun ko'z oldi qorong'ulashdi? Nima uchun hamisha yoniq turgan ong chirog'i xiralashdi? Yuragi-chi? To'xtaganga o'xshaydi... Sherigi biligidan olib, "Maza qochdimi, qori" demaganida shu yerda yiqilib qolishi hech gap emas edi.

O'shanda ikki aka-ukaning ko'zlari uchrashdi! Bir juft ko'z - bu kunni o'ttiz uch yil kutgan ko'zlar oldiga kutilmaganda parda tortildi. Boshqa bir juft ko'z - bu uchrashuv sodir bo'lishini istamagan ko'zlar esa cho'g'day yondi! Ammo bu yonish uzoq davom etmadi. Yondi-yu, o'chdi! Chunki bu ko'z egasining yuragi jon rishtalari uzilishi aniq ekanini sezgan edi. Ota yurtiga kela-kelguncha "ajal haydamayotgan bo'lsa bas", degan xavotiri bor edi. Shu onda xavotiri chinga aylandi. U o'zini yo'lbars yashaydigan qafasga tushib qolgan bechora odam, deb his qildi. Yo'lbarsning qorni to'qmi, uni qachon yeydi, mana shugina muammo edi.

Jahongir Yo'lchivoyini yana ko'rish uchun bir necha marta yo'l poyladi. Ko'rdi ham. Lekin unga yaqinlashishga, so'zlashishga jur'ati yetmadi. Qalbining qaeridadir yashiringan bir ovoz "Shu sening o'g'ling!" derdi. Akasi birinchi suhbatda xunuk xabar yetkazdi. Tergovchi huzuridagi bu uchrashuvga qadar Jahongir ikki o't orasida edi. Yo'lchivoy farzandlarining ismini aytayotganda shu paytgacha "Shu sening o'g'ling", deb shivirlayotgan g'oyibona ovoz birdaniga "Sening o'g'ling shu!" deb hayqirib yubordiyu hushini oldi.

Hozir ko'zini ochsa, yana Yo'lchivoyini ko'radi. G'oyibona ovoz hayqiradi... Yo'q, g'oyibona ovoz emas, o'zi hayqiradi: "O'g'lim, jonim bolam, o'ttiz uch yil seni xayolan bag'rimga bosib yashadim, kel endi, chinakamiga bag'rimga olayin!" deydi. U-chi? U nima deydi? Darrov ishonadimi? Ishonmay-chi? Unda nima uchun o'g'luga "Jahongir" deb ism qo'yadi? Balki... Xadicha qo'ygandir bu ismni. Undan yodgorlik deb qo'ygandir... Xadicha meni o'ldiga chiqargandir. Lekin nima uchun Yo'lchivoy Siddiq oxunni "dada" deydi? Boqib katta qilgani uchunmi? Unda nima uchun akam yashirdi?!"

Jahongir bu savollariga tezroq javob olish uchunmi, shart ko'zini ochdi. Oppoq shift bulutli osmon bo'lib ko'rinib, ajablandi. Ko'zini yumib-ochdi. Fikri biroz ravshan tortdi. Tergovchining xonasida o'tirgan edi, bu yerda esa yotibdi. Qo'l-oyoqlari o'ziga bo'ysunmaydi - qimirlatay desa, qimirlamaydi. Ovozlarga quloq tutdi - uzoqdan emas, shu yaqin oradan eshityapti. Kimlardir past ovozda gaplashishyapti. Gapiray desa og'zi ochilmaydi, lablari qurib, bir-biriga yopishib qolganday.

- Ko'zini ochdi shekilli?

Jahongir ovoz kelgan tomonga qaramoqchi edi, boshini burolmadi.

- Labini ho'llash kerak...

Labiga suv tomganday bo'ldi, tamshandi. Nazarida kimdir unga muzdek buloq suvi tutgandek edi. U yutoqib, ko'zlarini yumib, huzur qilib icha boshladi. Icha-icha bir chelakni bo'shatdi, ikkinchisini... suv qayoqqa ketyapti, bilmaydi. Ichaveradi, ichaveradi... Suvga to'yib, atrofiga qarasa - Qirqbelda, hovlisining o'rtasida turibdi. Hammayoq oppoq qor. Dadasi hovli chetida - qazosini topgan yerda oyoqyalang turibdi. "Dada, shamollab qolasiz", desa eshitmaydi. Jahongir unga intildi. Qor uchqunlari chirpirak bo'lib to'zib, uni uchirib ketdi. Jahongir ucha-ucha horidi. Boshqa yurtlarga borib qoldi shekilli, dimog'iga o'zgacha havo urilib, ko'ngli behuzur bo'ldi. Hozirgina ikki chelak buloq suvi ichgan edi, ichayotgan damda ham ichi kuymagandi. Endi tashnalik kuch ko'rsatdi. Beixtiyor suv, deb pichirladi. Yana yuziga suv tomidi, yana chelakdan simirdi. Birdan... chelakni tushirib yubordi. Seskandi. Shu seskanish asnosida ko'zini ochdi. Xira parda ortida oq shiftni, oq shiftning bir parchasini to'sib turgan opachiq burunli notanish yuzni ko'rdi.

- E, bormisiz paxan, ko'zni oching. Shu yurak bilan yuribsizmi, paxanman, deb.

Pachiq burunli yuz kulimsiradi. Bu yuz mana shu pachiq burunni ko'tarib yurishdan boshqa narsaga yaramasdi. O'lim chohidan iziga qaytgan Jahongir ko'zini ochib, shu nojo'ya kashfiyotni ko'rdiyu ko'ngli behuzur bo'ldi. Yaxshi hamki bu pachiq burun shunchaki kulimsiradi, ishsaymadi. Uning ishsayganini ko'rgan yuzlab odam necha kun, necha tun yo uxlamaydi, yo ovqat yemaydi - bunisi Yaratgangagina ma'lum.

- Paxan, qutulib chiqqandan keyin bir eriydigan bo'ldingiz. Jahannamning og'zidan shart tortib oldim o'zim.

- Bekor... qilibsiz...

Jahongirning og'zidan bazo'r chiqqan bu gapni eshitib pachiq burun unga g'alati qarab oldi.

- Odam zotiga yaxshilik yoqmaydi, - dedi u to'ng'illab. - Jahannamning og'zidan tortib oldim, desam, "bekor qilibsiz" deydi. O', paxan, rahmat demasangiz ham mayli. Lekin o'ladigan bo'lsangiz, bu yerda o'lmang, boshqa joyga bori-ib... yoki juda shu katakda o'lg'ingiz kelsa, men chiqib ketgandan keyin bemalol jo'nayvering, - u uzun hushtak chalib qo'ydi, - o'sha yoqqa. U yoqda oshna-og'aynilar ko'p, salom aytasiz bizdan. Shoqolning ishlari besh, yaqin orada bu yoqlarga kelmaydi, kutmalarining deysiz. Shoqol - bu menman. Shoqosim desangiz it ham tanimaydi. Shoqol desangiz hammaning og'zi ochilib qoladi. Bu dunyo hali Shoqolday o'g'rini ko'rmagan.

- O'g'rimisiz?.. - deb so'radi Jahongir.

- O'g'riman, paxan. O'g'ri bo'lganda ham zo'riman. Buni yashirmayman. Qo'lidan kelsa ushlasin, qamasin. Bir zang'arga ro'baro' kelmaganimda ushlolmasdiyam, qamamasdiyam. Xitoydan kelganlardan bittasining iziga tushuvdim. Loyiniyam, tillasiniyam isini oluvdim.

- Kim? - Jahongir bo'g'ilib, ko'zi katta-katta ochildi.

- Kimligini bilmayman, paxan. Oqdo'ppi mahallada uyi. Tanishlardan bormi u yerda?

- Yo'q.

- Xullas, payt poylab ketiga tushdim. Mo'ljalim bo'yicha uyda bir yigitcha qolishi kerak edi. Lekin u yigitcha emas, azroilvachchaning o'zi ekan. Yarim kechada uyni ship-shiydam qilib chiqayotsam, ro'paramda turibdi. E, bunaqalarni bir kalla qilib enasinikiga jo'natvorardim. Endi kalla qilaman, desam, qo'lini bir balo qilib aylantirdi, bir balo deb chinqirdi, qo'li aylanib turib, oyog'i jag'imga qanday tushdi, hayronman. Bir nafasda dabdalamni chiqardi. Urishga urdi-yu, anavilarga "hech narsa olmadi", dedi. Bu ahvolimni yengillashtiradi, ko'p o'tirmayman. Lekin "hech narsa olmadi", deb o'zlari ham qutulib qolishdi-da. Tillayu "loy"lar bularning hujjatlariga tirkalsa, naq enasini ko'rardi-da. U bo'ldi, bu bo'ldi, jag'im singani qoldi. Mana, xudo, deb o'tiribman. Hukumatimiz odil-da, avval tuzatadi, keyin qamaydi. Siz o'lib ketaversangiz ham bo'lardi, lekin sizni tuzatishadi. Chunki sizni otishlari kerak. O'zingizdan o'zingiz o'lib qolsangiz kimni otishadi? Nima bilan tushganingizni eshitdim, paxan. Boradigan yeringiz tayin. Lekin xafa bo'lmang. Bitta boshga bitta o'q. Boshqasining keragi yo'q. Menga ham atalgani bordir. Hozir yo'q bo'lsa, zavodda atay Shoqolga atab allambalo o'q yasalayotgandir. Hali u tomonlarda ham uchrashib qolamizmi... - U ishshaydi. Jahongir uning aftini, sarg'aygan so'yoq tishlarini ko'rib ko'zlarini yumib oldi.

"Bu shoqol emas yo iblisning o'g'li, yo jiyani, - deb o'yladi u. - Jahannam og'zidan tortib oldim, deydi. Balki men hozir jahannamning o'zidaturman. Bu maxluq hademay o'choqqa o't qalay boshlar. Harholda bu odam bolasi emas. Qani, kalima keltiray-chi: la ilaha illallahu.." Jahongir ko'zini ochsa - Shoqol yo'q. "Ha, alahsirabman, la ilaha illallah..."

- Paxan sizning joningizni menga topshirishgan. Sho'rvaning suvidan olib qo'rganman. Ichish kerak. Qani, Sariq, yordam ber. "Alahsiramagan ekanman".

Sariq degani - malladan kelgan kishi, unga engashib, qo'lini yostiq tagiga tiqdi-da, qaddini bir oz ko'tardi. Shoqol alyumin krujkadagi sho'rvani uning labiga olib keldi. Jahongir istamasa ham zo'rlab ichirdi.

- Hukumatni injitmang, paxan. Ochdan o'lib qolsangiz, sizga atalgan o'qni nima qiladi?

Bu uning hazili edi - yana ishshaydi.

Sho'rvani ichib olgach, Jahongirning oyoq-qo'lga jon kirganday bo'ldi. Tili ham o'ziga bo'ysina boshladi.

- Shoqol, sherigingiz ham o'g'rimi? - deb so'radi Jahongir.

- E, yo'q, bu ammaning buzog'idan o'g'ri chiqmaydi. O'zi olimmi, bir balo. Qo'shnisining qizalog'iga ishtaha qilib qolibdi. Jig'ini ezish kerak bunaqalarning. Hali boradigan yerida adabini yeydi. O'g'rilik gunoh emas, buzuqlik gunoh, nima dedingiz, paxan?

- To'g'ri. O'g'rini yaxshi ko'raman...

- Bormisiz, paxan, gapiring. Shoqolni avval ham eshitganmisiz?

- Yo'q. Siz... Burgutni eshitganmisiz?

- Burgutmi?.. Yo'q, eshitmaganman. Yo... o'zingizmisiz?

- Yo'q. Men hazar qilaman o'g'rilikdan.

- Paxan, tushunmadim, yaxshi ko'rasizmi yo hazar qilasizmi?

- Bir o'g'rini yaxshi ko'raman. Ammo o'g'rilikdan hazar qilaman. Burgut menga yaxshilik qilgan - o'limdan asragan.

- Menga o'xshagan ekan-da?

- Yo'q, siz chakki qildingiz.

- Bu, paxan deyman, boshni u-bu narsaga urib olmaganmisiz? Gaplaringiz almoysi-aljoyi-ku, a?

Jahongir javob bermay asta ko'zini yumdi. U bir necha og'iz so'z aytish bilan toliqqan, gapga chog'i kelmay qolgan edi. Chog'i kelganda ham Shoqolga tushuntirib o'tirmas edi. Uning Burgut bilan uchrashgani, Burgutning uni o'limdan asrab qolgani ikki kishigayu Xudogagina ma'lum. Jahongir bu haqda biron kimsaga og'iz ochmagan. Bu pachiq burunga aytish niyati ham yo'q. U uxladimi yo yana hushidan ketdimi, aniq bilmaydi. Lolazor ham, qor bosgan hovli ham, qalin muzliklar ham, muz qabrga qo'yilgan Zokirxo'ja ham ayqash-uyqash bo'lib ketdi. Xuddi boshi ichiga daydi shamol kirib olib, xotiralarini xazonday to'zitib yuborgan edi.

Shamol tingach. Burgut ko'rindi. Juda aniq-tiniq oko'rindi. Ovrupacha kiyinib olgan, bo'ynida kapalak nusxa galstuk, boshida ixcham shlyapa, kostyumi yap-yangi. Oq ko'ylagining oxori to'kilmagan. Bu kiyimlar faqat shu qaldirg'och mo'ylovli, qora ko'z, qora qosh qotma yigitga atalib tikilganday - o'ziga yopishib turibdi.

Burgut o'ttiz uchinchi yilning yozida unga shu ko'rinishda duch kelgan edi.

Jahongir qamoqdan qutulib chiqishi bilan "E, quyosh!" deb hayqirishni umid qilgan edi. Baxtiga qarshi uni tun qorong'usida ozod etdilar. Hayqirig'i ichida qolib, buni yomon bir narsaga yo'ydi. Sovuq o'lkaga bitta vagonda yetib kelgan edi. Bu yerlarga kelish oson, qaytish azob ekan. U poezd dan bunisiga chiqaverib holdan toydi. Kaltabinlik qilib peshonasiga yozdirgani o'ziga jabr bo'ldi. Bekatlarda ham, poezdda ham odamlar undan hayiqib, moxovga duch kelganday o'zlarini chetga olishardi. Qamoqda berilgan qattiq non tugab qolayozdi hamki, issiq o'lkaning issiq nafasi sezilmaydi. Kunduzlari tan biroz rohat oladi. Ammo kechalari muz ustida yotgandek bo'ladi.

Yurtida qahatchilik hukm surayotganini ham shu yo'lda bildi. Ochlikdan shishib, ko'chada o'lib yotganlarni ko'rdi. Insof qilinsa murda ustiga qog'ozmi, lattami tashlangan, aksar murdalar ochiq, terib olib ko'mishga odam, tobut yetishmas edi. Bu mudhish manzaralarni ko'rib, Jahongirning yuragiga "yurtimda ham shu ahvolmikin", degan g'ulg'ula tushdi. Bir kunga mo'ljallangan nonni ikki kunga yetkazib, sillasi quridi.

Bir bekatda poezd hadeganda kelavermadi. Jahongir xaltachasini quchoqlab, devorga suyanib o'tirgan edi, ro'baro'sida orasta kiyingan, qo'lida yangi charm portfel tutgan yigit ko'rindi.

- Assalomu alaykum, - dedi u.

Necha yil davomida unut bo'layozgan bu so'z quloqqa allaqanday ajabto'vur eshitildi. Jahongir "birinchi ko'rgan o'zbe'gimni quchoqlab olaman", deb xayol qilardi. Salomni eshitdi-yu, hushi uchdi. Nima qilishni bilmay qoldi. Hatto alik olishni unutdi.

- Qarasam, hamshaharga o'xshaysiz, qaeliksiz?

- Qirqbeldanman, - Jahongir shunday deb qo'yib, "Qirqbel"ni bilarmikin bu, deb o'yladi.

- Uygami?

- Ha.

- Birga ketar ekanmiz. Men bu yerga davlat ishi bilan kelganman. Siz nima qilib yuribsiz?

- Qamoqdan qaytyapman. - Jahongir shunday deb o'rnidan turdi. Yigitning ko'ziga tikildi: ko'zi o'ynab turibdi.

- Ismim Burgut. Sizniki-chi?

- Jahongir. Siz davlat odami bo'lsangiz, men o'ziga to'q dehqon bolasiman. Sizning tilingizda unsurman, men bilan birga keta olarmikinsiz?

- Siz ham, men ham bu yerda musofirmiz. Gapni siyosatga burmang. Agar malol kelmasa menga yordam qilib yuboring. Poezd hali-beri kelmas ekan. Ungacha bir joyga boramizu qaytamiz.

Jahongir "Baribir, bekor o'tiribman, borsam bora qolay", deb unga ergashdi. Burgut shaharchani yaxshi bilarkanmi, aylanma ko'chalardan tez-tez yurar, ochlikdan sillasi qurigan Jahongir unga arang yetishib borardi.

Yura-yura uch qavatli binoga yetdilar. Burgut to'xtab, yon-atrofiga alangladi-da, chaqqonlik bilan o'zini yo'lakka urdi. Jahongir uning izidan uchinchi qavatga ko'tarildi. Burgut charm qoplangan eshikni taqillatdi. Zum o'tmay eshik qiya ochilib, go'shtdor bashara ko'rindi. Mehmon kim kelganini bilishga ulgurmay Burgut eshikni kuch bilan itarib ochib ichkari kirdi. Past bo'lyi, tepakal mezbon dahlizda haykalday qotdi.

- O'rtoq Tozidullin, omonmisiz, mana, iltimosingizni yerda qoldirmay keldik. Andak kuttirib qo'yganimiz uchun uzr. Badxatroq ekansiz, turar joyingizni topguncha picha vaqt o'tdi. Ko'p emas, u, oygina qidirdik uyingizni. Hamshahrim qamoqdan chiqib kelayotgan ekan, "Yur, dedim, qiyomatli oshnam bor, palovxonto'rani damlab kutyapti", dedim. Palov tayyormi, o'rtoq Tozidullin, kiraveraylikmi?

Burgut shunday deb unga yaqinlashdi. Tozidullin degani bir qadam tislani tilga kirdi:

- Keligiz, keligiz, plov tayyor, - dedi u duduqlanib.

- Qani, hamshahar, tortinmang, kiravering. O'rtoq Tozidullin o'zimizning odam.

- Gazidullin, - deb o'zini tanishtirdi mezbon.

Jahongir ichkari kirdi. Xona bir oz betartib edi. Gazidullin yo kecha mehmon kutgan, yo yeb-ichib yig'ishtirishga erinib, idish-tovoqni to'plab qo'yavergan edi.

Burgut borib divanga o'tirdi-da, oyoqlarini chalishtirib oldi.

- Hamshahar, keling, o'tiring, - dedi Jahongirga, so'ng mezbonga qaradi: - Tozidullin, kim aytadi sizni davlat odami deb, shu ham tirikchilikmi, odam turadimi bu uyda yo molmi? Tez yig'ishtiring. Keyin qorin g'amini yeng. Vaqtimiz ziq, tez bo'ling.

Mezbon gavdasiga yarashmagan holda chaqqon harakat qilib dumaloq stol ustini birpasda tozaladi. So'ng non, kolbasa, pishloq qo'ydi.

- Kolbasang cho'chqanikimasmi? - dedi Burgut.

- Astag'firulloh, minda musulman-ku! Chushka yo'q minda. Marhamat kiligiz, pojaluysta.

- Ko'rdingizmi, hamshahar, davlat odami juda odobli bo'ladi-da.

Jahongir qorni och bo'lsa-da, dasturxon ustidagilardan bir chimdim, bir chimdingina yedi. U Burgutning muomalasidan noxush bir nimaning isini sezib turardi. Bu mehmondorchilik do'stona uchrashuv samarasi emasligini allaqachon fahmlagan edi. Burgut Jahongirning ziyrak zehni ko'p narsani ilg'aganini sezdi. Shu uchun kutilmaganda mehmondorchilikka yakun yasadi. Enli sochiqqa non, kolbasa, pishloqni o'rab Jahongirga uzatdi:

- Hamshahar, olvoling, yo'lda asqotadi. Har bekatda gullab turadigan restoranlar yo'q hozir. O'rtoq, Tozidullinga davlat non-ovqat berib turadi.

Jahongir tugunchani istamaygina olib, xaltasiga soldi.

- Endi siz meni ko'chada poylab turing. Biz o'rtoq Tozidullin bilan davlat ishlarini gaplashib olishimiz kerak.

Jahongir o'rnidan turib xaltasini olayotganida nigohi Gazidullinning ko'ziga tushdi. Bir qop go'shtday bo'lib turgan bu odamning javdiragan ko'zlarida hadik zohir edi. Gazidullin dastlab Jahongirni yollangan jallod sifatida qabul qilib, o'takasi yorilayozgan edi, endi esa ko'rinishi qo'rqqulik, ammo fe'li mo'min bo'lgan bu odamning chiqib ketayotganidan, Burgut bilan yolg'iz qolayotganidan qo'rqdi. Jahongir buni bir qarashda sezdi.

"Bu qotma olifta sizlab turib jonni oladigan toifadanga o'xshaydi", deb o'yladi Jahongir, zinapoyadan tusha turib. U muyulishga o'tib, devorga suyanganicha Burgutni kuta boshladi. Gazidullinning derazasini o'zicha chamalab topib, o'sha yoqqa tikildi.

Nazarida deraza ochilib yo Burgut, yo mezbon uloqtirib tashlanadiganday edi. Bu "davlat" odamlarida qanday "davlat ishi" borligini Jahongir ilg'agan edi. Burgut Gazidullinni uch oy qidirgan ekan, demak, orada jiddiy gap bor. Bu ikki "davlat odami" o'g'rimi, bosqinchimi, qotilmi - Jahongir uchun shugina qorong'i.

Burgut hayallamadi. Qo'lidagi portfelini qappaytirib chiqib keldi. Jilmayib kelishidan ma'lumki - ish pishgan.

- Davlat ishiday og'ir yumush yo'q dunyoda. Tushuntirish ishlarini olib bormasangiz bo'lmaydi, - dedi u Jahongirga yaqinlashib. Jahongirning ko'ngli noxushlikni sezib, derazaga qarab oldi - harakat sezilmadi.

- Uni... o'ldirdingizmi? - dedi Jahongir Burgutga tik qarab. Burgut bunday savolni kutmagan edi, Jahongirga taajjub bilan qaradi.

- Esingiz joyidami, hamshahar, men jallod emasman, davlat ishidagi odamman.

- Birodar, davlat ishidan latta hidi kelib turibdi.

- E, hamshaharim, go'l odamga o'xshaysiz. Qani, ketdik, bu yerda turmaylik, - Burgut shunday deb Jahongirni qo'ltiqldi. -

Bizning ishdan latta hidi kelmaydi, qo'rqmang. Men Burgutman, o'laksa yeydigan quzg'un emasman. Tozidullinning qarzi bor edi. Shuni berdi. Qarib, xotirasi parishon bo'lib qolgan ekan, o'zim qistab keldim.

- Men-chi? Meni nimaga sudradingiz, uni qo'rqitish uchunmi?

- Hamshahar, har bir tirik jonga hamroh kerak. Baribir bekor o'tirgan edingiz, bahonada olam-jahonni ko'rdingiz, qorinni to'qlab oldingiz.

Jahongirga bu gap malol kelib to'xtadi. Xaltani ochib tugunchani oldi-da, Burgutga uzatdi:

- Mang, men haromga toqat qilolmayman.

- Nimasi harom? Cho'chqa go'shti aralashmagan bularga.

- Birovni norozi qilib olingan non menga botmaydi.

Burgut Jahongirga sinchkovlik bilan nazar tashladi.

- Bolshevik desam, basharang o'xshamaydi, - dedi u sensirab, - lekin gapingdan bosheviklarning isi kelib turibdi. Sen

oliftagarchilik qilma, og'ayni. O'lib yotgan odamlarni ko'rmadingmi? Hammasi bir tishlam nonga zor bo'lib o'lgan. Sen bola-chaqangning oldiga tirik yetib olishingni o'yla.

Jahongirning tuguncha uzatgan qo'li muallaq qoldi.

- Xaltangga solib qo'y, tura tursin, senga yoqmasa o'zim yeyman, - u shunday deb yurdi. Jahongir tugunchani xaltasiga noiloj joylab, unga ergashdi. Burgut oldinda, Jahongir yarim qadam orqada borardi. Chetdan qaragan kishi mansabdor odam xizmatkorini boshlab ketyapti, deb o'ylardi.

- Sen Tozidullinga achinyapsan, shekilli? - dedi Burgut Jahongirga qaramay, - u noninigina emas, jonini ham berishi kerak edi. Joni siylovga qoldi. U hozir seni ham, meni ham duo qilib o'tiribdi. Sendan yashirmayman, bilib qo'y: men o'g'riman. O'zinning ishimga halolman. Bu marazi g'irromlik qilib qochgan edi. O'zbekning nonini tuya qilmasin, deb izlab keldim. Bu pulni o'sha yoqda topsam ham bo'lardi, lekin g'irromga toqat qilolmadim.

- O'g'rilik gunoh, birovning moliga ko'z tikish gunoh, - dedi Jahongir.

- Nima-a? - Burgut yana to'xtadi. - Hey, esing joyidami o'zi? Bu zamonda gunoh-savob degan narsa qolibdimi? Necha yil o'tirganingni bilmayman-u, ammo aqling kirmabdi. Sen qamoqda o'tirmagansan, bolsheviklarning maktabida o'qigansan.

- Bolsheviklaringizni bilmayman, ammo islomda o'g'rilik gunoh.

- Nima, sen mullamisan? Mulla bo'lsang peshonangga nima uchun yozdirib olding?

- Mulla emasman, musulmon farzandiman. Yozuv... shayton yo'ldan urdi. Nima deb yozilganini bilasanmi?

- Menga buning qizig'i yo'q.

- "Alqasosu minal haq" deyilgan. Bu "Qasos Haqdandir" degani.

- Tushunarli. Demak, kimdadir qasding bor. Lekin, og'ayni, sening ishing chatoq. Hozir hamma xudosiz bo'lib ketgan. Bu gaplaringni birov sariq chaqaga ham olmaydi. Shuning uchun boshimni og'ritma. Men o'zinning qonunimga bo'ysunaman. Bolsheving bilan ham, islomning bilan ham ishim yo'q. Hozir machitlarda mol boqadigan zamon.

- Machitga til tekkizma! - Jahongir shunday deb uning yoqasini changalladi.

- Qo'lingni tort, ahmoq, - dedi Burgut uni siltab tashlab, - borarsan, o'zing ko'rarsan ahvolni. - Burgut shunday deb yurdi.

- Shunga yo'l qo'yib yuribsizlarmi?

- Menga nima? Men o'zimga yarasha mustaqil davlatman. Boshqa davlat bilan ishim yo'q. Menga Nekolay poshsho bo'ldimi, Kerenskiymi, Leninmi, Stalinmi - farqi yo'q. Menga ov ovlaydigan ovloq bo'lsa, bas. Poshsholar ham, bolshevik ham menga toqat qilolmaydi. Men ham ularni birday yomon ko'raman. Sen poshsholikni yaxshi ko'rasan. Poshsholik ham sendaqalarni yoqtiradi. Endi davr-davronlaring o'tdi. Mening davr-davronim esa o'tmaydi. Sen esing bo'lsa, mening davlatimga kir. Davlat ishlari seni xor qilib qo'ymaydi.

- O'g'rilikdan hazar qilaman.

- Uyingga yetib olguncha hazar qilmay tur. Sen menga yoqib qolding. O'g'il bola ekansan. Faqat men bilan gap talashma. Sen gap bilarkansan, men ish bilaman. Ora ochiqmi?

Albatta, ora ochiq edi. Osmonda quyosh bilan oy to'qnash kelmagani kabi bu tasodifiy hamrohlarning fe'li, dunyoqarashida yaqinlik bo'lishi mumkin emas edi. Jahongir o'ziga to'q oilada tug'ilib o'sdi. U uyida to'plangan boylikni birovning haqi deb bilmas edi. Otasi ham, bobosi ham ularni Ollohning ne'mati deb bilib, shukrona sifatida kambag'allarni siylab kelishgan. Boylik ham, kambag'allik ham Tangrining bir sinovi, boy manmanlikdan, kambag'al o'zgalar haqiga xiyonat qilishdan asralishi zarur - ularning aqidalari shu edi. Ular birovning yeb turgan nonini tortib olishmagan, aksincha, yeb turgan nonlaridan sindirib berishgan. Shunday oilada nazari to'q bo'lib o'sgan odam o'g'riga yon bosarmidi?

Burgut esa Tangrining sinovlariga bepisand qarovchi davrada unib-o'sdi. Yetimlik suvini barvaqt ichib qo'ygan bu odamning aqidasi bitta edi - o'zing yulib olmasang, senga birov bermaydi. Ishlab, mehnat bilan topib yeyish haqidagi tushuncha unga begona aniqroq aytilsa, aynan shu o'g'rilikni u mehnat deb biladi. Birovning haqi degan tushunchani u o'zicha talqin qiladi. Ya'ni: bu dunyo umumniki, ne'matlar ham umumniki. Demak, hamma eplaganicha yulib oladi bu ne'matni.

Shunday ekan oraning ochiqligi tabiiy.

Ular kutgan poezd oqshomda keldi. Burgut Jahongirning xaltasidagi tugunchani ochib tamaddi qilib oldi. Jahongir o'zining qattiq noniga qanoat qildi. Burgut uni zo'rlamadi.

Kechasi Jahongirning badanida og'riq turdi. Jahongir avvaliga buni ochlikka yo'ydi. Tongga yaqin titray boshladi. Dastlab vagon uni tebratgan bo'lsa, endi uning titrog'idan vagon chayqalayotganday edi. Jahongir isitma aralash alahsiradimi yo baqirib yubordimi - bilmaydi. Peshonasiga tekkan muzdek kaftni sezib ko'zini ochdi.

- Ahvol chatoq-ku? - dedi unga engashib qarab turgan Burgut.

Tong otdi, kun yoyildi. Vagon ichi dimiqdi. Jahongir nafas oololmay qoldi. Yaqin o'tirganlar uning titrog'ini ko'rib, o'zlarini chetga olishdi.

- Bezgakka o'xshaydi, - dedi birov.

- Yo'q, terlama bu, - dedi boshqasi.

- Hammamizga yuqtirmasa edi. Balki vabodir?

- Vaboda titramaydi, vabomas. Lekin kasalining yomonligi aniq. Duch kelgan yerlarda yotib yuradigan daydiga o'xshaydi.

Shu singari gaplar vagon bo'ylab tarqalib, vagon-og'asi Burgutga yaqinlashdi:

- Birodar, keyingi bekatda tushib qolganinglar ma'qulmikin, uzoqqa borolmaysizlar. Dori-darmon qilmasangiz bo'lmas.

Burgutning vagonidagi gaplardan xabari bor, odamlarning mehrsizligidan g'azablanib o'tirgan edi. Vagonog'asi dori-darmonni gapirmaganida uni urib yuborishga ham tayyor edi. "Yo'l uzoq, bu ahvolda o'lib qoladi", deb o'ylab, uning maslahatiga ko'ndi.

Poezd to'xtagach, vagonog'asi yordamida bir amallab Jahongirni ko'tarib tushib, bekatdagi yakka daraxt ostiga yotqizdi. Jahongir ozg'in bo'lgani bilan suyagi yo'g'on edi - ikkovlon qora terga botishdi.

Burgut arava topib kelguncha Jahongir majolsiz nigohini titrayotgan barglarga qadab yotdi.

"Umrim bargga o'xshab ilinib qoldimi? - deb o'ziga-o'zi savol berdi. - Akam bilan otishishga chiqqanimda bargning uzilishi qiyin bo'lgan edi. Jonning uzilishi qiyinmi? Ha... Zokirxo'ja azoblanib jon bergandi. Zokirxo'janing qismati mening peshonamda ham bor ekan-da. Yo'lda xor bo'lib o'lish uchun muzliklar ichida tirik qolgan ekanman-da. Qasos haqdandir... demak, qasos mening qo'lim bilan bo'lmaydimi? Armon bilan ketamanmi? Bir o'g'rining qo'lida jon berib, go'rga janozasiz, kafansiz kiranmanmi?.. Jahongirning ko'zidan yosh dumaladi. U o'layotgani uchun g'amda emasdi, armon bilan o'layotganidan afsusda edi.

Jahongir ko'zini yumib-ochdi. Voajab, hozirgina daraxt barglari yam-yashil edi. Endi sap-sariq tusga kiribdi. Ana, birin-sirin

uzilmoqqa boshladi barglar. Yomg'irday yog'ilyapti barglar. Birpasda shoxlar yalang'och bo'lib qoldi. Daraxtlar daraxt emas, osmonga sanchib qo'yilgan nayzalarga o'xshaydi. Bag'riga sonsiz-sanoqsiz nayza sanchilgan osmon azobga qanday chidaydi? "Daraxt nimaga quridi? Qiyomat yaqinmi? Machitlarda mol boqilayotgan bo'lsa, qiyomat boshlangandir. Odamlar dupurlab chopishyaptimi? Mahsharga shoshilishyaptimi? Men nima qilib yotibman? Qiyomat boshlanibdi, yer silkinyapti. Ha, qiyomat bu. Hammayoq qon... qon..."

Isitma otashidagi Jahongirning ko'zlari ochiq, lekin hech nimani ko'rmas edi. U aravaga olib yotqizishganini sezmedi. Aravaning silkinishini zilzila deb, qo'sh ot dupurini odam dupuri, deb xayol qilib fikran mahshar sari shoshilardi.

Musofir shahardagi shifoxonaga olib kelinganini, sakkiz kun deganda hushiga kelganini, keyinroq hamxonalaridan bildi.

- Akangiz mehribon ekanlar, sakkiz kun parvona bo'ldilar, - dedi hamxonasi, u o'ziga kelgach.

Jahongir "akam kim ekan?" deb ajablendi. Bozorga ketgan Burgut qaytgach, "akasi" kim ekanini bildi.

"Men Tangrim o'g'rining qo'li bilan yerga qo'yadi, deb o'ylasam, o'g'rining qo'li bilan jonimni qaytarib beribdi-ku? Uning qo'lidan non olmagan edim, jon oldim... Olloh jonimni beribdimi, demak, qasos ham mening qo'lim bilan bo'ladi..."

Jahongir "Meni deb shuncha yurdingizmi", demadi. Burgut esa "Seni tashlab ketishga ko'zim qiymadi", demadi. Burgut to yurtga yetib borguncha ham Jahongirning kasalidan gap ochmadi.

So'nggi bekatga yetib kelishgach, Burgut qo'l uzatdi:

- O'sha gap-gap: ora ochiq, omon bo'l, hamshahar, - dedi kulimsirab.

- Sizni qaerlardan yo'qlasam bo'ladi?

- Qarzingni bermoqchimisani? Qo'yatur, ko'milgan tillalaring joyida tursin. Muhtoj bo'lsam seni o'zim topaman. Sen meni butunlay unut, ora ochiqmi?

Shunday dediyu bekatda to'zib yurgan odamlar orasida bir onda g'oyib bo'ldi. Jahongir shundan so'ng uni ko'rmadi. Burgut "Muhtoj bo'lsam seni o'zim topaman", degan edi, topmadi. Jahongir buning shunchaki ko'ngil uchun aytilgan gap ekanini bilardi.

Burgut muhtojlikka uchruganda ham kelmas edi. Chunki u g'irrom bilan bir qatorda minnatga ham toqat qilolmas edi. Jahongir keyinchalik o'g'rilarni ko'p ko'r'di, ammo Burgutga o'xshaganini uchratmadi.

Burgut unut, degani bilan Jahongir uni unuta olmadi. Uni ko'p esladi. Bugun shifoxonada ko'z ochgani sabab bo'ldimi yo Shoqolning gaplarimi, harholda Burgutni yana yodladi.

Jahongir o'shanda Burgut bilan xayrlashgach, shaharning qaerida tunashini bilmay garangsidi. Bu shaharda quchoq ochib kutib oladigan yaqini yo'q. Mehmonxonalarining unga joy bermasligi tayin. O'ylab-o'ylab bir paytlar tahsil olgan madrasasiga borishni xayol qildi.

Ko'chalar uning nazarida rangpar ko'rindi, ularda ilgarigi jon yo'q edi. Qahatchilik degan yovuz qush qora qanotlarini bu yurt, bu shahar ustiga ham yozgan edi. Sillasi qurigan odamni bitta-bitta cho'qilab ko'cha-ko'ydi ham dumalataverardi. Shaharda o'lim ko'p, ammo yig'i oz edi. Yig'lash uchun ham qorin to'q bo'lishi kerak. Ocharchilik ko'zdagi yoshni quritib, diydalarni qotirgan edi.

Jahongir madrasaga borgach, taajjubda qotdi: madrasa darvozasiga qo'sh qulf urilgan, devorlar asta nuray boshlagan. Aftidan, bu yerda anchadan buyon odam yashamas edi.

Jahongir yaqin kishisini xarob tarzda uchratgan odam holiga tushib, ko'ziga yosh keldi. Eng yaqin kishingni abgor alfozda ko'rsang uni bag'ringga bosasan, yuzlarini silaysan. Xudodan muruvvat so'raysan, so'ng uning dardiga davo choralarini izlaysan. Necha yuz yil savlat to'kib turgan, necha ming ilm tolibiga boshpana berib, necha yumuq ko'zlarning ochilishiga guvoh bo'lgan, necha dilning sirini bag'riga singdirgan bu imoratni quchoqlab bo'lmasa, yarasiga malham topib bo'lmasa... Jahongir g'amini ichiga yutib, imoratga yaqinlashdi. Kaftini g'isht devorga qo'ydi - go'yo bu aftodahol imorat yuzini siladi. G'isht devordan iliqlik chiqib uning kaftiga o'tdi, keyin butun tanasiga taraldi. Muzliklarda to'g'nab qolgan ilig'iga harorat o'tganday bo'ldi. U beixtiyor yuzini ham devorga qo'ydi. Dimog'iga tanish hid urilib, yuragi entikdi. Qulog'iga tanish ovozlari eshitildi:

- Dil nadir, ko'krakning chap tomonida joylashgan bir parcha go'shtmi?

- Bu - dilning birlamchi ma'nosi. Ya'nikim, bu go'sht g'ovaklarida ruhning asl manbai bo'lmish qora qon mavjuddir. Bu yurak hayvonotda, hatto o'likda bordir va u hech qancha qiymatga ega emasdir.

- Mulla Jahongir, dilning ikkilamchi ma'nosini siz ayting.

- Hazrat G'azzoliy shunday zikr etibdilari: "Dil - Parvardigorning o'z bandalariga ato etgan ruhoniylar ne'mati bo'lib, uning jismoniy dilga aloqasi bordir. Bu ne'mat insonning asl mohiyatidirki, inson butun ilmu ma'rifatga uning vositasida erishadi va barcha xitob, azob, itob va talablar unga qaratilgan bo'ladi: Ruhoniylar ne'mati bilan jismoniy yurak o'rtnasidagi mustahkam aloqaning haqiqiy suratini ko'pchilik anglab yetmaydi..."

- Balli, mulla Jahongir, endi qissadan hissani ayting.

- Taqsirim, qissadan hissa shulki, Parvardigorning bandalariga bergan ruhoniylar ne'mati iblisga xos illatlardan, chunonchi, hasaddan, yovuzlikdan, xiyonatdan, nafs buzuqligidan asrilmog'i lozim. Asralmas ekan, jismoniy dil parokanda bo'lg'usidir.

- Balli... mulla Zayniddin, siz ayting, jon nadir?..."

Hozirgina jaranglab chiqqan ovozlari nimadandir cho'chiganday pasayib, g'isht kovaklariga singib ketdi. Jahongir qaddini tutib, osmonga qaradi: "Bu dargohning nima gunohi bor ekanki, darvozalariga qulf urilsa. Bunda ilm toliblari qirilib bitganmi yo mudarrislarimi? Yo Burgutning gaplari rostmi?"

Osmon jim, imorat ham... Savolga javob yo'q.

Jahongir devorga suyanib o'tirib boshini kaftlari orasiga oldi. Qirqbelga qaytib, kindik qoni tomgan uy o'rnida vayrona ko'rsa bunchalik ezilmasdi. Yeng shimarib uni obod qilishga kirishardi. Lekin yumuq ko'zlarni ochuvchi bu muqaddas imorat darvozasini qanday ochish, chiroqni qanday yoqishni bilmas edi.

Ruhi g'uborlarga ko'milayotgan bir damda yelkasidan kimdir asta ushladi. U boshini ko'tarib qaradi - yonoqlari turtib turgan, ko'zlari kirtaygan qariya.

- Inim, tobgingiz qochdimi?

Jahongir o'rnidan turib, unga salom berdi. Qaddi dol bu qariya ko'ziga issiq ko'rindi.

- Aybga buyurmang, inim, halovatingizni buzdim.

"Qimirlamay o'tirganimga meni o'lib qolgan degandir", - deb o'yladi Jahongir. Keyin qariyaga tikilib qaradi.

- Ha, inim, tikilib qoldingiz?

- Otaxon, sizni bir kishiga o'xshatayman. Shu madrasada mudarrisimiz bo'lardilar, mulla Nizomiddin degan?

- Mulla Nizomiddin? - qariya kuldi. Og'zini yumganda tepadagi bittagina tishi pastki labining ustiga chiqib qoldi.

- Nimaga kulasiz? - dedi Jahongir ajablanib.

- Mulla Nizomiddin yo'q hozir, Nizom qorovul bor. O'sha mudarrisingiz menman. Ilgari shu imorat ichkarisida dars berardim, endi tashida qorovulman. Siz bunda tahsil olgan bo'lsangiz... tanimayroq turibman?

- Ismim Jahongir, qirqbellik Muhammadrizoning farzandlariman. Alg'ov-dalg'ov boshlanib, xatmi kutub qilolmay qishlog'imga qaytgan edim.

- Ha... mulla Jahongirmi? Buni qarang-a, tanimay qolibman, qaysi shamol uchirdi?

- Sovuq yurtlarning shamoli, qamoqdan qaytyapman.

- Yo, alhazar, bu nima deganingiz?! Sizni nimaga qamadilar ekan?

- Taqsirim, buning tarixi uzun. Aytib, sizga yuk qilmay. Tuhmatning to'riga tushib qolgan ekanman.

- Ollohning o'zi asasin tuhmatlardan. Aybga buyurmang, bo'tam, bu peshonangizdagi yozuv nimasi?

- Qamoqda iblisning yo'liga yurib yozdiribman. Vatanning xumori tutganda esi og'ib qolar ekan kishining. O'shanday lahzadan xotira endi bu. Tikilmang, o'qiy olmaysiz, arabcha harfni bilmaydigan o'ris yozgan, chaplashib ketgan.

- Shayton vasvasasidan o'zi asasin. Qani, yuring, kulbamizga boraylik. Menga bir kulba qurib berishgan, o'zimning ko'zimga saroydek ko'rinadi. Jonni o'sha yerda saqlaymiz. Yuring, bo'tam, yuring.

Jahongir e'tibor bermagan ekan: qulf darvozaning ro'baro'sida odam bo'yidan sal tikroq kulba turardi. Kulbaning tomiga qora qog'oz qoqilgan, berk darvozaga qaratib darcha qo'yilgan, yon tomonda esa ensiz eshikcha bor edi. Engashib ichkariga kirishdi. Darcha tomonda taxta so'ri qilingan, so'ri ustiga ko'rpacha to'shalgan. Aftidan mudarris - Nizom qorovul yonboshlab yotib, shu darcha orqali imoratni qo'riqlar edi. Darchaning qatorida randalanmagan taxtadan tokcha qilingan. Unda besh-olti qalin kitob. Bu mudarris - qorovulning birdan-bir ovunchog'i shu - o'tmish xotirasi bo'lsa kerak.

- Bu madrasa menga umrim bo'yi berilgan deb o'ylab, uy-joy qilmagan ekanman. Madrasani berkitishgach, ko'chada qoldim. Bu yerni ombor qildilar. Qayoqqa borishni bilmaganimda qorovullikni berdilar.

- Nimaga berkitdilar madrasani?

- E, bo'tam, dunyoning ishlaridan bexabarmisiz?

- Oz-moz xabarim bor. Qamoqqa tushganlar aytib berishardi, ammo ko'pam ishonmasdim.

- Ishoning, bo'tam, ishoning. Bir inqilobni boshlashdi, nomi madaniy ekan. Men bu inqilobni ko'rib, yoqa ushladim: hay-hay, madaniysi shu bo'lsa, vahshiysi qanday bo'lar ekan - farqiga aqlim qosir. Dastlab masjidlarni buzmoqqa kirishdilar. Yo, Olloh, imoratda nima gunoh bor ekan? Keyin Yaratgan ularning oko'ngliga picha insof yubordimi, buzmay, har turli idoralarga berdilar. Ombor etganlari bir navi, yahudiy yamoqchilarga ustaxona qilib berdilar, shunisiga dog'man. E, aytсам tilim, aytmasam dilim kuyadi. Qani, marhamat qiling, bo'tam, o'tiring.

Jahongir kulbaning o'ng tomoniga to'shalgan yupqa ko'rpachaga o'tirdi. "Nahot, fozillar xorliqda, o'johillar farog'atda bo'lsalar. Nahot, jamiyatga bunday fozil odamning keragi bo'lmay qolgan? Ilm nima bo'lgan, diyonat nima bo'lgan, insof, vijdon nima bo'lgan?"

- Talabalarimizdan bir qanchalari meni bu yerdan olib ketmoqchi edilar. Yo'q, dedim. Ketsam, madrasamiz yetimlikdan faryod urib qolayotganga o'xshaydi. Bir qancha idoralardan xizmatga ham chorladilar. Rad etdim. Madrasasiz dunyo ko'zimga qorong'i. Madrasa shu holida ham quyosh men uchun. Men qorin g'amida, shuhrat ilinjida quyoshga xiyonat etsam, do'zax azobiga shu dunyodayoq giriftor bo'la qolmaymanmi?

Mudarris Nizom qorovul gapdan to'xtadi. Darchadan yopirilib kirayotgan yorug'lik uning ko'zidagi namda akslandi. Mudarrisning dardini tasvirlashga so'z ojiz. Yolg'iz farzandini qabrga qo'yganlarda shunday kulfat bo'ladi, Vatanni behad suygani uchun bu tuproqdan xorlab quvilgan odamda shunday alam bo'ladi. Ota-onasidan bevaqt ayrilgan, tuhmat bilan zindonga bandi etilgan odamlar dardi bu qadar ulug' bo'lmaydi.

Mudarrisining qaddini nima bukdi: dardmi yo qarilikmi? Nima uchun eti ustixonga yopishdi: darddanmi yo ochlikdanmi?

Jahongir mudarrisga qarab Zokirxo'jani esladi. Zokirxo'ja ham gapira turib birdan jimib qolardi. G'amli xotiralar panjasi bo'g'ziga chang solib gapirtirmay qo'yardi. O'lim oldida taqdirga tan berib, bir gap aytgan edi, hozir Jahongir ko'zlari kirtaygan mudarris - Nizom qorovulga qarab, shuni esladi: "Osmonlar - kamon, yer - kamon ipi, hodisalar, ofatu kulfatlar - o'q bo'lsa, insonlar ul o'q-yoylarga nishon bo'lsa, otg'uchi Xudoyi taolo bo'lsa, odamlar qaerga ham qocharlar? Tangrining oldig'a qochishdan o'zga chora yo'q..."

"Tangri bu yurtga shuncha kulfat yubordi, odamlar nima qilsinlar, - deb o'yladi Jahongir. - Qayga qochsinlar? Akam qochdi. To'g'ri qildimi? Ammo bu odam nimaga qochmadi? Akam tillalarining kuchi bilan yurgandir, bu odam ilmi bilan davr surardi-ku, shunga aqli yetmadimi? Yo'-o'q... donolar Vatanni xorlikda tashlab qochmaydilar..."

- Ha, bo'tam, yana menga tikilib qoldingiz?

Jahongir darrov javob bera olmadi. Tikilishi boisini yashirib, o'z'gacha javob qildi:

- Ochlik sillangizni quritibdi...

- Shunga shukr qilib yotibman. Birodarlarim ochlikda qaqshab, men yog'li palovga to'ysam, u dunyo-bu dunyo o'zimdanda rozi bo'lolmas edim. Menga berilayotgan non jon saqlashimga yetadi. Biroq ko'chada sulayib yotganlarni ko'rsam, - mudarris istiholaga borib "o'lib yotganlarni" demadi, - shu bir tishlam non ham tomog'imdan o'tmaydi. Egamning qahri ham marhamatiga yarasha. Shu qahrga loyiq ekanmiz, shukr qilishdan o'zga choramiz yo'q.

- Taqsirim, o'ylab o'yimning tagiga yetolmayapman. Bu ne hol o'zi? Iblis har birimizning yuragimizdan joy olvoldimi, ko'zlarimizni ko'r qildimi?

Mudarris - Nizom qorovul darrov javob bermadi. Yorug'lik yopirilib tushayotgan darchaga qaradi. Keyin xuddi o'ziga-o'zi dars berayotganday ohista so'z boshladi. Jahongir dong qotdi. Ilm tolibi ekanida eshitgan o'sha ovoz, o'sha ohang...

- Rasululloh sallallohu alayhi va sallam, aytibdilar: "Mening ummatimga ham ilgari o'tganlarning kasali yetib keladi". "Ilgari o'tganlarning kasali ne edi?" deb so'radilar. Rasululloh javob qildilar: "Kibr-havo, manmanlik, mol-dunyo orttirishdagi raqobat, bir-biridan chetlanish va zulmga, so'ngra esa bosh-boshdoqlikka olib boradigan hasadgo'ylik". Payg'ambar oalayhissalom yana shunday deganlar: "Ummatim ustida eng ko'p qo'rqadigan narsam, ularning mol-dunyolari ko'payishi natijasida bir-birlariga hasad qilib, o'zaro nizolar chiqishidir... Olov o'tinni yegani kabi hasad yaxshi amallarni yeydi". Qilingan birinchi gunoh - hasad bo'lgan edi. Iblis Odam alayhissalomning martabalariga hasad qilib, u zotga sajda qilishdan bosh tortdi - hasad uni gunohga yetakladi. Tangri bergan ne'matlar orasida nafs degan bir lafz borki, bunda insondagi barcha mazmum sifatlarni o'zida jamlagan zo'ravon kuchni nazarda tutadilar va shu bois deydi: "doimo nafsqa qarshi kurashish va mudom uni sindirish lozim, zero payg'ambar

alayhissalom: "Eng qattol dushmaning o'z ichingdagi nafsingdur", deganlar.

Mudarris Nizom qorovul "javobim shu" deganday Jahongirga qaradi. Jahongir Abu Homid G'azzoliyning asarini esladi.

Shu zaylda boshlangan suhbatning chek-chegarasi yo'qdek edi. Tokchadagi kitoblar qo'lga olindi, varaqlandi, o'ziga hikmatlarni yashirgan satrlar tilga kirdi. Shu kun, shu tun Jahongir boshiga tushgan savdolarni oz bo'lsa-da, unutdi. Olma qoqidan damlangan choydan ichib tunni tongga uladilar. Saharda Jahongir yo'lga otlandi.

- Sizni Ollahning o'zi panohida asrasin, - dedi mudarris - Nizom qorovul, - ehtiyot bo'ling, bo'tam. Sizga yaxshilik qilganlarga yaxshilik qiling, yomonlik qilganlarga yomonlik qilmang.

Yarim yo'lni aravada, yarim yo'lni piyoda bosib, Qirqbelga yetib keldi. Qishloq o'sha-o'sha - o'zgarmagan. Uylar ham, daraxtlar ham birdek. Oradan shuncha yil o'tib ketmagandek.

Yo'lda uchragan yosh-yalang salom berib, uni tanimay qolaverishdi. Taniganlarning ayrimlari qo'shqo'llab, ba'zilar qo'l uchida omonlashib "omon-eson keldingizmi", deb hol so'rashdi. Jahongir ularga qisqa javob qilib uyiga shoshilardi...

...Hovlisiga qadam qo'yishi bilan tiz cho'kadi, so'ng peshonasini ota-onasining oyog'i tekkan yerga qo'yib tavof qiladi, tuproqni ko'ziga surtadi. So'ng ichkaridan "Dadajon!" degan qo'ng'iroqdek ovoz keladi. Keyin... ayvonda Xadicha paydo bo'ladi.

- Xayriyat, ketib qolmagan ekansizlar, akamga qo'shilib ketganmikinsizlar, deb jonim halakda edi.

- Sizni tashlab qayoqqa ketamiz, yo'lingizga ko'z tikib kutdik. Xudoning marhamatiga ishonidik, shu kunga yetkazganiga shukr. Ana, o'g'lingiz ham katta bo'lib qoldi...

Ko'chasiga burildiyu hayron qoldi: devor boshqa, darvoza boshqa. Eshik oldida ikkita ot qo'shilgan arava. Jahongir qadamini tezlatib yurib keldi-da, darvoza ro'baro'sida to'xtadi. Miyasi lo'qillay boshladi. Kimdir boshiga bir me'yorda bol'ga urayotgandek bo'ldi. U o'p'qon sari yurgandek ichkariga asta qadam bosib kirdi. Ko'zi ayvon ustunidagi qizil bayroqqa tushdi.

U tiz cho'kmoqchi edi, tavof etmoqchi edi, kim toptadi ekan bu hovlini? Jahongir devordagi lavhani ko'rib, o'qidi: "Qizil omoch" kolxozi". "Bu yerga ham yetib kelibdi-da, bu kolxoz, - deb o'yladi u. - Xudo urgani rost ekan". Qamoqdagi kunlari oxiriga yetay deganda bir qancha yangi mahbuslar - "yangi hayot dushmanlari" kelgan, "kolxoz", "quloq" degan so'zlarni o'shalardan eshitgan edi.

Jahongir nima qilishini bilmay turganida ichkaridan oyog'iga xrom etik, boshiga qora shapka kiygan shop mo'ylovli kishi chiqib, unga o'qrayib qaradi-da:

- Mahkam, begona odam nima qilib yuribdi bu yerda? - deb baqirdi. Shu zahoti hovlida past bo'yli yigit paydo bo'ldi.

- Ha, og'ayni, nima bor bu yerda sizga? - dedi u Jahongirning yo'lini to'sib.

Jahongir shopmo'ylovni tanidi. Uni hukm qilishganda chiranib ayblagan odam shu edi.

- Sen, nari tur, - dedi Jahongir past bo'yli yigitga, - men manavi lakang bilan gaplashaman. Sotvoldi aka, tushunmayroq turibman, sizga nima bor bu uyda?

Shopmo'ylov unga qarab turib:

- Ha, senmisan, - dedi to'ng'illab, - o'lmabsanda. Ammo bu yerga kelib, chakki qilibsan. Uying musodara bo'lgan.

- Kim musodara qildi?

- Kim deysanmi? Sho'ro hukumati! Endi bu yer kolxoz idorasi. Sen kolxoz uchun yot - begonasan, bu yerga qadam bosa ko'rma.

- O'z uyimga... o'zim begonamanmi?

- "O'z uyim" degan gap yo'q. Hamma narsa umumniki.

- Hamma narsa?.. - Jahongir qamoqda eshitgan gapni eslab, beixtiyor aytib yubordi, - xotiningiz hammi?

Pakana yigit yana Jahongirning qarshisida paydo bo'lib, dag'dag'a qildi:

- Tiling qirqilsin, ahmoq! Rais akam sho'roning odamlari!

- Mahkam, qoch, u bilan o'zim gaplashaman. Sen, boyning bolasi, jo'na bu yerdan, qorangni ko'rmay.

Jahongir uning po'pisasini eshitmaganday olma daraxtiga qadalib turgan supaga o'tirdi. Shopmo'ylov uni yeb qo'yguday bo'lib o'qraydi-da, ichkari kirib ketdi. Pakana yigit haydasa baloga qolishi mumkinligini anglab, yaqinlashishga jur'ati yetmay, ayvon ustuniga suyanib turib oldi. Xorlik azobi tan azobidan kuchliroq. "Bu uyga begonasan!" deb haydash o'rniga yuz darra, ming darra urganida ham bunchalik alam qilmas edi. Muzliklarda yurganida Jahongir uyini sog'inib ezilardi. Qizigan ko'kragini muz parchasi ham sovuta olmasdi. O'sha kulfatli kunlarda yig'lamagan, o'zini bosishga qurbi yetgan Jahongir birdan bo'shashdi, ko'ziga yosh keldi. Bu yosh ojizlik yoki nochorlik emas, g'azab qo'lidan toshib chiqqan edi. U o'rnidan turib avval pakanani, so'ng shopmo'ylovni yanchib tashlagisi keldi. O'rnidan turishga shaylandi ham, ammo o'zi bilmagan bir kuch to'xtatdi. Bu kuch - farosat edi, "bularni majaqlaganing bilan foydasi bormi, bular bir qarol, hojalari boshqa bo'lsa, tegma ularga. Ularning qasosi Haqdandir. Hozir ular sening baxtsizligingdan kulyaptilar. Bilmaydilarki, ularning baxti omonat, ertaga baxt senga berilib, sening baxtsizliging ularga nasib etadi. Tur, shu kunga omon yetay desang, indamay chiq bu yerdan".

Ongida uyg'ongan buyruqqa itoat etdi: bir-bir bosib chiqdi. Qadrton yer, qadrton tuproq uni qo'yib yuborgisi kelmayotganday oyoqlari zil og'ir, yerdan uzilishi qiyin edi.

Jahongirni oyoqlari qabristonga yetaklab bordi. Ajdarqoya poyida do'mpaygan qabrlarni tizza bo'yi o't qoplagan. Jahongir qabriston etagida to'xtab, ko'zlarini javdiratib ota-onasining qabrini izladi. O't bosgan qabrlarni bir-biridan ajratish qiyin edi. U go'rlarni bosib o'tmay, kelgan yerida cho'kkalab uzoq tilovat qildi. So'ng uzlatguzinlikni ixtiyor qildi. U rixlatga chekinganlar dunyosining bu yorug' dunyodagi posboniday qimir etmasdan o'tirardi.

"В в Ъ" Onajon, men sizning yolg'izingizman, meni juda barvaqt tashlab ketdingiz?

- Boshingga tushadigan kulfatlarni ko'rmasin, deb momong chaqirib oldi.

- Meni kim chaqiradi, ota, sizmi?

- Seni chaqirmayman, zimmangda yumushing bor.

- Yo'l uzoqqa o'xshaydi, yukim og'ir, bardosh berolmayman.

- Bardoshli bo'l, arvohimni chirqiratma, Jahonim..."

- Jahon!

Jahongir seskandi: ovoz qaerdan keldi, qabr ichidanmi?

- Jahongir!

U boshini ko'tarib orqasiga qaradi - Daminni tanidi. Savod chiqarishga ko'ngil qo'yib undan yozuvchizuvni o'rgangan qarol yigitcha edi, yillar o'tib qoruvli yigitga aylanibdi.

- Shu yerdadirsan, deb o'ylovdim.

This is not registered version of TotalDocConverter

Ular quloq qasbi ko'ndima?

- Yur, uyga boraylik, - dedi Damin.
- Oshiqmay tur, bir oz shu yerda o'tiraylik.
- Uyingga kiribsan, bildim. Sotti bilan pachakilashmaganing durust edi.
- Nimasidan qo'rqasan?
- Ko'ngliga yoqmaganlarni quloq qilib yuribdi. Bitta echkisi bor odamni ham boy deb xatga tirkayapti. Harholda rais degan nomi bor.
- Saylashga saylab qo'yib boshlaringni toshga uryapsanlarmi?
- Gapingni qara, saylamasak bir balo, saylasak yana bir balo. Chori ota "Hoy bola, birodarlaringni xo'rlama" devdi, "Bog'dor boy" deb uni quloq qildirvordi. Ota boyaqish shaharga yetmay uzilibdi. O'ligini olib kelib shu yerga ko'mishdi, ammo oilasini baribir jo'natvordi.

Jahongir Chori otani yaxshi tanir edi. Bu benazir bog'bonning bog'ida jannatda ham topilmaydigan mevali daraxtlar bor edi.

- Bog'ni kolxoz olib qo'ygandir?
- Qo'yarmidi? Bog' qurib qolsa kerak, qarovning mazasi yo'q.
- Shunday odamni xorlagani uchun ko'r bo'ladi.
- Jahon, u opalaringni ham jo'natgan, hech kim qolmagan.
- Yuragim sezgan edi. Cho'ldagi yakka daraxtga o'xshab qoldimmi?..
- G'am chekaverma. Bitta sen yolg'izmassan. Uylanarsan, bola-chaqa orttirarsanam, ungacha biznikida turaver.
- Menikilar... ketgani rostmi?

Jahongir bu savolni berishga yuragi betlamay turgan edi. U Xadichaning ketganini bilsa ham, "balki ketmay qolgandir, balki yo'ldan qaytgandir" degan ilinj - uzoq yulduzning ojiz nuriday umid uni yoritib turar edi. Savolga "ha" degan javob olsa, bu so'nggi yulduz nuri ham so'nardi. Kutganidek bo'ldi: "ha", degan qisqa javob oldi. Mana shu javob osmonga o't qo'ydi, Jahongirmi osmon o'ti bag'riga oldi; so'ng yerni qoq ikkiga ajratdi, Jahongirmi tubsiz jarga uloqtirdi.

- Ilojing qancha, ko'nikasan endi, uylanasan, bola-chaqa topasan...

Damin to'porilik bilan aytgan bu yupanch so'zlarining o'qqa aylanib do'sti yuragiga sanchilishini o'ylamagan edi. So'nggi umidini ko'mgan odamga uylanish haqida so'z aytish joizmi?

Jahongir Daminnikida tunab qoldi. Ertalab Damin guzarga chiqdi-yu, hovliqib qaytdi:

- Jahon, uyidan haydayapti, dema, ammo ketmasang bo'lmaydi shekilli. Sotti rayonga xat tushuribdi. Sen haqingda emish. Seni ham quloq qilib yuboradiganga o'xshaydi.

Jahongir bu gapni eshitib ajablanmadi ham, hayajonlanmadi ham. Xotirjamlik bilan yuziga fotiha tortib, o'rnidan turdi.

- Faqat ko'nglingga egri gap olma, - dedi Damin xijolatlik bilan.
- Xat jo'natmasa ham ketar edim, bu yerda qolib nima qildim. Sahrodagi yolg'iz daraxtman men.

U shunday deb Damin bilan xayrlashdi. Yo'lni to'g'ri jaydidaraga oldi. Oqshomgacha atrofda aylanib yurdi. Kun botishda katta chinorga yaqinlashdi. Yerni pichoq bilan tatalab kavlab xumni ochdi. Tilla tangalardan olib beliga tugdi-da, xumni yana ko'mib qo'yib, shahar tomon ravona bo'ldi.

Avvalgil- qismB Keyingi